

КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ГЕОГРАФІЇ, ТУРИЗМУ ТА ІСТОРІЇ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ та ПРАВОЗНАВСТВА
МУЗЕЙ ІСТОРІЇ КРИВОРІЗЬКОГО
ПЕДУНІВЕРСИТЕТУ

VI Історико-краєзнавчі читання

***КРИВОРІЗЖЯ:
ПОГЛЯД У МИНУЛЕ...***

23 квітня 2020 року

ТОМ 2

Кривий Ріг — 2020

УДК 908(477.63)(082)

К 82

КРИВОРІЖЖЯ: ПОГЛЯД У МИНУЛЕ...: матеріали VI Історико-краєзнавчих читань. Том 2 / ред.кол.: Н.А. Печеніна (голова); А.В.Тарасов; Р.П. Шляхтич; В.А. Фінічева (упорядник). Кривий Ріг, 2020. 107 с. з іл..

Матеріали подаються в авторській редакції.

ЗАСНОВНИК ТА ВИДАВЕЦЬ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ПРАВОЗНАВСТВА
КРИВОРІЗЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Редакційна колегія:

Печеніна Н.А. – кандидат історичних наук, доцент, завідувачка кафедри історії України та правознавства КДПУ;

Тарасов А.В. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та правознавства КДПУ;

Шляхтич Р.П. – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України та правознавства КДПУ;

Фінічева В.А. – працівниця музею історії навчального закладу (КДПУ).

До збірника увійшли матеріали доповідей учасників VI-х Історико-краєзнавчих читань «Криворіжжя: погляд у минуле...», а також заявлені до участі у роботі секційних засідань матеріали, що презентують різні аспекти та хронологічні проміжки історичного минулого Криворіжжя. Значний масив матеріалу, що є результатом як наукових, так і аматорських досліджень, спрямовані на персоналізацію історії рідного краю.

Для широкого кола читачів, які мають інтерес до історії Криворіжжя.

©Автори статей, 2020

ЗМІСТ:

Панафідін І.О. <i>КРИВОРІЖЖЯ ЯК ЦЕНТР ВИДОБУТКУ ЗАЛІЗНОЇ РУДИ В ЕПОХУ АНТИЧНОСТІ.....</i>	4
Москаленко В.Г. <i>СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ВИБОРІВ НА КРИВОРІЖЖІ В КІНЦІ 20-х НА ПОЧАТКУ 30-х РОКІВ ХХ ст.: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ.....</i>	8
Шаповалова Л. К. <i>ІСТОРІЯ ЦИВІЛЬНОЇ АВІАЦІЇ НА КРИВОРІЖЖІ В ІМЕНАХ: В. Н. БОГАТИНСЬКИЙ.....</i>	18
Дояр Л.В. <i>ТРАГІЧНИЙ ПЕРШОТРАВЕНЬ 1934-го РОКУ.....</i>	23
Левченко Є. М. <i>КРИВОРІЗЬКА РОДИНА У ЧАСИ ЛИХОЛІТТЯ 1941-1944 рр. (ЗІ СПОГАДІВ Л. О. АНУФРІЄВОЇ).....</i>	28
Дояр Л.В. <i>КРИВИЙ РІГ І КРИВОРІЖЖІ НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «УКРАЇНА» (1943-1945 рр.).....</i>	37
Сотніков В. <i>РАДЯНСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ НА КРИВОРІЖЖІ.....</i>	45
Дробот А. О. <i>ВІДНОВЛЕННЯ ТРАМВАЙНОГО СПОЛУЧЕННЯ КРИВОГО РОГУ В ПОВОЄННИЙ ЧАС (лютий 1944 р. – травень 1946 р.).....</i>	53
Агєєнко С. О. <i>ХУДОЖНИКИ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ НА БУДІВНИЦТВІ КРИВОРІЗЬКОЇ ДОМЕННОЇ ПЕЧІ №9.....</i>	62
Тарабара О. М. <i>ЕКСЛІБРИС У ТВОРЧОСТІ КРИВОРІЗЬКОГО МИТЦЯ БОРИСА КУНОВСЬКОГО.....</i>	73
Чубенко А. Є. <i>ФОРМУВАННЯ ТРАДИЦІЇ НА КРИВОРІЖЖІ (НА ПРИКЛАДІ СВЯТКУВАННЯ ДНЯ МІСТА).....</i>	81
Ярошевич А. О. <i>МОНУМЕНТАЛЬНА МОЗАЇКА У ТВОРЧОСТІ Г.І. СИНИЦІ: НЕЗАВЕРШЕНЕ ПАННО ДЛЯ КРИВОРІЗЬКОЇ ЗОШ № 7.....</i>	92
Петренко В.В. <i>МЕТАЛЛУРГИЧЕСКИЙ ГИГАНТ КРИВБАССА СКВОЗЬ ПРИЗМУ КОЛЛЕКЦИЙ.....</i>	101

Панафідін І.О.,
кандидат філософських наук;
Криворізький державний педагогічний університет

КРИВОРІЖЖЯ ЯК ЦЕНТР ВИДОБУТКУ ЗАЛІЗНОЇ РУДИ В ЕПОХУ АНТИЧНОСТІ

Археологічні дослідження на Криворіжжі розкривають процеси становлення регіону в різні періоди історії нашого краю. Проте, надзвичайно цікавою і актуальною, на наш погляд, є епоха Античності, що представлена на Криворіжжі унікальними знахідками скіфо-сарматської спільноти та імпортованих амфор. Це може свідчити про розвиток специфіки нашого регіону як центру видобутку залізної руди ще з прадавніх часів.

Метою нашого дослідження є спроба розглянути можливість існування на Криворіжжі центру видобутку залізної руди в епоху Античності.

Криворіжжя ще з прадавніх часів було центром виробництва та експорту в інші регіони ремісничих виробів. Так, кам'яні знаряддя праці: булави, зернотерки, сокири, мотики та багато інших знаходять у лісостепній та степній зонах України [10, с.74-75].

Кіммерійці, що прийшли на Криворіжжя у VIII-VII ст. до н.е., [8, с. 332-333], на думку сучасного археолога та краєзнавця О.О. Мельника – розпочинають виплавку заліза у Червоній та Дубовій балках міста Кривого Рогу [7, с. 292]. Кам'яна стела з кургану Царева могила з зображенням воїна з кинджалом та горитом із луком [19, с. 128], що є кіммерійською [14, с.17], на наш погляд, свідчить про

специфічність регіону Криворіжжя як центру виробництва, що охоронявся кіммерійцями.

Політична історія Криворіжжя розпочинається зі скіфської доби, а саме з VI ст. до н.е., коли землі сучасного Криворіжжя були завойовані скіфськими племенами. Більшість скіфологів стверджує, що саме під час нашествия Дарія I Гістаспа скіфи підкорили місцеве населення Нижнього Подніпров'я [1, с. 78, 113; 2, с. 85; 5, с. 20].

Імпорт амфор, знайдених на Криворіжжі, датується як мінімум IV ст. до н.е. [6, с. 135], оскільки саме тоді починається експорт залізної руди з території Криворіжжя в Ольвію. Велику ж кількість імпортованих амфор на Криворіжжі ми також спостерігаємо в II-V ст. н.е в поселеннях черняхівської культури [6, с. 135], коли на землях Криворіжжя панували сармати і готи.

Завоювавши Подніпров'я скіфи почали налагоджувати виробництво металів, для чого встановили тісні зв'язки з Ольвією. Поширенню таких торгівельних відносин сприяв соціально-економічний устрій скіфської держави. Співпраця скіфів з північно-причорноморськими містами-колоніями була направлена як на експорт, так і на імпорт, причому залізо як сировина було одним із пріоритетних видів експорту [17, с. 4; 15, с. 40-41].

В цей же час регіон Криворіжжя багатьма дослідниками визначається як центр видобутку залізної руди та експорту її в Ольвію [17, с. 7; 12, с. 26; 11, с. 30-31] і навіть в Кам'янське городище [3, с. 125-126].

На рубежі III-II ст. до н.е. сармати захоплюють район Криворіжжя та встановлюють контроль над виробництвом і

експортом металів в Ольвію. Непрямим свідченням про можливість існування на території Криворіжжя сарматського міста є стела з 26 тамгами [18, с. 63], знайдена у Кривому Розі в 1886 році біля залізничної станції Вечірній Кут [16, с. 47].

Стела з сарматськими тамгами 26 знатних родів [13, с. 97; 4, с. 17; 18, с. 85-86] також опосередковано свідчить про контроль сарматів над регіоном. Оскільки кожен знатний рід мав загін воїнів, природним виникає питання: навіщо у степу велика скупченість знатних родів сарматів? На наш погляд, саме сарматське місто (можливо Леїн?) було центром постачання заліза у Придніпров'ї. Опосередковано про це свідчить багатство сарматських поховань, знайдених у регіоні Криворіжжя, зокрема біля села Родіонівка у похованні знатної сарматки були знайдені золота фібула з емалевими вставками, що немає аналогів на пострадянському просторі, золота сережка з емалевими вставками, золоті бляшки з головного убору жінки [9, с. 61].

На сарматському місті у районі Кривого Рогу наголошує і сучасний дослідник сарматських тамг С.А.Яценко: «виходячи з неточних координат Птолемея...десь у районі Кривого Рогу розташовувалось варварське місто Леїн, що знаходилося поза зоною проживання «пізніх скіфів» і могло бути тільки сарматським [18, с. 63].

Таким чином, питання про регіон Криворіжжя як центр постачання заліза в епоху Античності залишається відкритим і потребує подальшої уваги дослідників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Артамонов М.И. Киммерийцы и скифы (от появления на исторической арене до конца IV в. до н. э.). Л., 1974. 156 с.
2. Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII – I вв. до н.э.: Историко-эпиграфическое исследование. М., 1989. 288 с.
3. Граков Б.Н. Каменское городище на Днестре. Материалы и исследования по археологии СССР. №36. М, 1954. 240 с.
4. Драчук В.С. Системы знаков Северного Причерноморья (тамгообразные знаки северопонтийской периферии античного мира первых веков нашей эры). К, 1975. 225 с.
5. Колтухов С. Г., Юрочкин В.Ю. «От Скифии к Готии» (Очерки истории изучения варварского населения Степного и Предгорного Крыма (VII в. до н. э. – VII в. н. э.). Симферополь, 2004. 248 с.
6. Мельник О.О. Амфора. Історична енциклопедія Криворіжжя. Т.1. Кривий Ріг, 2009. С. 135.
7. Мельник О.О. Залізний вік. Історична енциклопедія Криворіжжя. Т.1. Кривий Ріг, 2009. С. 292.
8. Мельник О.О. Киммерійська культура. Історична енциклопедія Криворіжжя. Т.1. Кривий Ріг, 2009. С. 332-333.
9. Мельник О.О. Хто ми?..Криворіжжя до Кривого Рогу (за матеріалами розкопок). Кривий Ріг, 2003. 116 с.
10. Нікітенко І.С. Кам'яна сировина Криворіжжя доби бронзи. Археологія. 2009. № 2. С. 75-83.
11. Островерхов А.С. Про чорну металургію на Ягорлицькому поселенні. Археологія. 1978. № 28. С. 26-36.
12. Отрешко В.М. К проблеме экономического районирования Нижнего Побужья в архаическую эпоху. Ольвийские древности. Сборник научных трудов памяти В.М. Отрешко (1949-1999). К, 2009. 386 с.
13. Соломоник Э. И. Сарматские знаки Северного Причерноморья. К., 1959. 179 с.
14. Тереножкін О.І. Киммерійські стели. Археологія. №27. 1978. с.12-22
15. Трейстер М. Ю. Роль метал лов в эпоху Великой греческой колонизации. Вопросы древней истории. 1988. №.1. (184). С. 17-42.
16. Шевченко І.В. Історія археологічних досліджень на Криворіжжі. Кривий Ріг, 2011. 140 с.
17. Шелов Д. Б. Железоделательное производство Северном Причерноморье в раннеантичное время. Античный мир и его периферия. КСИА, № 159.М, 1979. 120с.
18. Яценко С.А. Знаки-тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья. М., 2001. 190 с.
19. Fabritius. I. Tzarewa mohila. EurasiaSeptentrionalisAntiqua (ESA). Zeitschrift für Erforschung der Ost Europaischen und Nordasiatischen Archäologie und Ethnographie. Helsinki, 1928. 220 p. P.126-134.

Москаленко В.Г.,
кандидат історичних наук, доцент;
Криворізький державний педагогічний університет

**СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ВИБОРІВ НА КРИВОРІЖЖІ
В КІНЦІ 20-х НА ПОЧАТКУ 30-х РОКІВ ХХ ст.: РЕГІОНАЛЬНИЙ
АСПЕКТ**

В умовах політичної і соціально-економічної реформ, які проходять в Україні, зросла необхідність у глибоких наукових дослідженнях історії нашої держави, об'єктивному аналізу механізмів формування інституту виборів.

Розбурханість політичного життя країни, підготовка до виборів депутатів рад місцевого самоврядування, які відбудуться восени цього року, активізували вивчення характерних ознак інституту виборів, які концентрують у собі історичний досвід минулого. Потреба об'єктивного, зваженого погляду на процес становлення та діяльності інституту виборів у 30-х роках ХХ століття видається актуальним як в науково-пізнавальному, так і в практично-прикладному плані. Актуальність зумовлена, насамперед, важливою роллю, яку відіграє інститут виборів в суспільно-політичному житті українського народу. Неупереджений аналіз, всебічне осмислення процесу формування і діяльності інституту виборів як у УРСР, так і на Криворіжжі, є однією із заporук не повторення помилок минулого, становлення дійсного народовладдя, що повинно реалізовуватись в дійсних і оптимальних структурах органів влади, які б відповідали сучасним формам організації суспільного життя.

В радянській та сучасній історіографії з досліджуваної проблеми не опубліковано жодної монографії, не захищено дисертаційного дослідження, а опубліковані праці, авторами яких є П.Варгатюк, А.Дольчук, О.Мельник та А.Пахомов [1] лише фрагментарно висвітлювали окремі аспекти формування і діяльності інституту виборів в 1930-ті роки на Криворіжжі.

В досліджуваний період становлення інституту виборів відбувалося в два етапи, для яких характерним було відсутність систематизованого законодавства в цілому, в тому числі виборчого. В законодавстві УСРР запроваджувались вибори на принципах незагального, непрямого, нерівного виборчого права при відкритому голосуванні, а також конституційно закріплювався перелік політичних, соціально-економічних та релігійних цензів щодо виборчих прав громадян.

Протягом 1920-х років були сформовані специфічні форми контролю за проведенням виборів з боку партійних і репресивних державних органів, які непередбачені законодавством.

В жовтні 1928 р. була опублікована інструкція ВУЦВК та РНК УСРР «Про вибори до Рад», в якій відображено подальше збільшення чисельності громадян міст, які позбавлялися виборчих прав [2]. Так, кількість громадян, в основному приватних торговців та членів їх родин, позбавлених виборчих прав у Кривому Розі Криворізької округи (без рудників) перевищувала 2,2 тис., що складало 12% виборців [3, Л.220-226].

В обстановці проведення насильницької форсованої колективізації сільського господарства у жовтні 1930 р. Центральні

органи влади СРСР прийняли нову інструкцію «Про вибори», яка діяла в усіх союзних республіках, в тому числі в УСРР. Інструкція уточнювала порядок позбавлення виборчих прав і їх відновлення [4, Ст.523]. Зокрема, допускалось відновлення у виборчих правах дітей куркулів, якщо вони добросовісно працювали у державному або колгоспному секторах та котрі досягли високих показників у роботі в усупільненому секторі. Так, офіційна кількість позбавлених виборчих прав у місті Кривому Розі Дніпропетровської області знизилась до 820 осіб, на рудниках та райрадах (Бухарській і «Кривбуду») їх нараховувалось 946, у сільському районі – 577 осіб [5, Л.54]. Але зниження абсолютної кількості позбавлених прав не повинно вводити нас в оману, бо в цей час по місту проходить чистка працюючих в партійних і радянських органах, в результаті якої близько 2 тис. осіб було звільнено, що означало автоматичну втрату виборчих прав (підраховано за протоколами проходження чистки) [6, Л.54-56]. У жовтні 1934 р. була прийнята «Інструкція про вибори до Рад і на з'їзди Рад УСРР» [7]. У кожній області республіки, в тому числі і Дніпропетровській, були проведені пленуми обкомів партії, котрі визначили терміни проведення виборів до рад, що було порушенням конституційних норм. В рішеннях пленумів наголошувалося на проведенні передвиборчої агітації на фабриках, заводах, а члени партії призначалися пропагандистами і агітаторами.

На засіданні бюро Дніпропетровського обкому партії в кінці серпня 1934 р. слухалося питання «Про підготовку до перевиборів рад 1934 р.», а в постанові вказувалося на необхідність максимального використання нових форм і методів активізації мас в

період виборчої компанії, звітно-виборчі збори депутатів сільрад запропоновано провести з 15 жовтня, депутатів міськрад – з 11 листопада.

14 жовтня 1934 р. обком партії розглянув хід підготовки до виборів на місцях, звітували голови Дніпропетровської та Кам'янської міських виборчих комісій, Чубарівської районної виборчої комісії м. Кривого Рогу та інші, що було явним порушенням конституційного законодавства [8, Л.50].

Конституційне законодавство порушувалося ще з 1920-х років. Всі виборчі компанії проводилися під керівництвом партійних органів. У лютому 1921 року Президія ВУЦВК ухвалила постанову «Про регулярні перевибори рад і про скликання в обумовлені терміни з'їздів Рад» [9, Ст.71-72]. Відповідно до вищезгаданої постанови на початку лютого 1921 року було проведено вибори до Криворізької міськради, яка в більшості складалася з позапартійних та представників соціал-демократичних партій, що були в опозиції до більшовиків [10, Л.14]. Діяльність депутатів міськради не могла задовольнити фактичне керівництво, яке зосереджувалося у повітового партійного комітету.

На початку 1920-х років періодичність виборів постійно змінювалася. Як вимагало чинне законодавство вибори до міськради проводилися через кожні три місяці, хоча подібна практика вищими органами влади була визнана нераціональною. Тому, 30 березня 1921 року ВУЦВК приймає постанову «Про регулярні перевибори Рад і про скликання у вказані терміни з'їздів Рад» та ряд інструкцій до них, в яких вказувалося, що вибори мають проводитись один раз на шість

місяців. Згідно з постановою ВУЦВК вибори до Криворізької міськради відбулися з 20 червня по 20 липня 1921 року [11, Л.95]. Але і цей якісний склад депутатів не виправдав сподівань більшовицького керівництва Криворізького повіту. В подальшому постановою повітового партійного комітету санкціонується розпуск депутатів міськради, «як ворожого угруповання, куди проникли противники радянської влади» [12, Л.48]. На часі постало питання нових виборів.

У 1920-ті роки, згідно з чинним законодавством, виборчими одиницями вважались підприємства, установи, військові частини, учбові заклади. Окремі виборчі дільниці створювалися для дружин робітників і червоноармійців, безробітних членів профспілок, інвалідів. Вибори до міськрад і селищних рад були прямими. Спосіб голосування визначався зборами і закрите (поданням записок), відкрите (піднесенням руки), хоча зазвичай практикувалось останнє.

Для організації виборів створювалися центральні і місцеві, а у великих містах і районні комісії. На Криворіжжі для проведення виборів були створені міська і рудничні комісії з представників повітового партійного комітету, ради профспілок і виконкому. До їхніх завдань входило складання списків виборців, їх перевірка відносно осіб позбавлених права голосу та проведення самих виборів. План проведення виборчої кампанії розробляла комісія, що складалася виключно з членів КП(б)У: Руттера, Миронова, Меланова, Каумана і Горбова [13, Л.66]. Дату початку виборів постійно переносили, чекаючи більш сприятливого часу, щоб переконати виборців у тому, що передача влади комуністам суттєво покращить

стан речей, зокрема, продовольче питання. Позачергові вибори були призначені з 5 по 15 жовтня 1921 року. До складу новообраної міськради увійшло 110 депутатів, комуністів серед них – тридцять. Як бачимо, результати були не на користь більшовиків [14, Л.73, 84]. Робота міськради на той час звелась до проведення 27 листопада пленуму, присвяченого виборам депутатів на Катеринославський губернський з'їзд Рад та одного засідання 18 грудня 1921 року [15, Л.97].

У грудні 1921 року на ІХ Всеросійському з'їзді рад було декретовано продовження повноважень усіх місцевих рад до одного року. З 1922 року вибори, зазвичай, стали проводитися в кінці року (жовтень-листопад), хоча траплялись і відхилення. Різною була і тривалість виборчих кампаній – від двох тижнів до одного місяця. Не існувало на той час і чітких термінів проведення виборів. Визначення дати виборів вважалось компетенцією повітового виконкому, який міг її вільно змінювати. Практикувалось проведення виборів до міськрад перед з'їздами рад, щоб новообрані депутати могли взяти участь в їхній роботі.

У жовтні 1922 року повітовий партійний комітет ухвалює рішення про перевибори Криворізької міськради, місцем перебування останньої визначає рудник ім. Карла Лібкнехта. Вибори відбулись з 26 жовтня по 27 листопада 1922 року, до міськради було обрано 70 депутатів, з яких 40 були комуністами [16, Л.42].

На початку 1923 року повітовий партійний комітет, всупереч діючому законодавству, ухвалює рішення про дострокові вибори міськради з 5 по 25 січня, на яких було обрано 98 депутатів, 40 з них

були членами КП(б)У [17, Л.43]. Новообрана міськрада фактично не діяла, а існувала лише формально, була піддана критиці Катеринославським губернаторством. Чергові вибори до міськради пройшли у жовтні 1923 року.

У грудні 1924 року до міськради було обрано 165 осіб. За соціальним складом вони розподілялися так: 94 робітників, 40 службовців, 29 селян, 2 інших [18, С. 45].

З 1925 року влада намагалась перетворити виборчі кампанії у важливий загальнонародний політичний захід. Диктатура партійної номенклатури достатньо укріпилась, щоб відкрито вести мову «про відкриту виборчу кампанію». Активних противників влади ізолювали, а більша частина населення була достатньо налякана і утримувалась від відкритої критики існуючого режиму. Під час виборів 1925-1926 рр. вперше було проведено широку звітну кампанію, що дозволяло виборцям оцінити роботу своїх обранців. Вибори до міськради проходили в листопаді-грудні 1925 року з явкою 40,7% виборців, на яких було обрано 78 осіб [19, Л.28]

23 жовтня 1925 року сесія ВУЦВК ІХ скликання затверджує «Положення про міські і селищні Ради УРСР». Використовуючи вищезгадане «Положення» Криворізька міська рада протягом 1926 року утворила три селищні ради: Карлібкхнехтовську, Жовтневу, Ленінську, а в лютому 1927 року – Бухаринську (ст.Довгинцево), до складу яких входили виключно робітники однонайменних рудників та залізниць [20, Л.53]. У липні 1926 року було утворено міську комісію по розгляду скарг осіб, позбавлених виборчих прав.

Виборча кампанія з обрання депутатів міськради розпочалась у середині грудня 1926 року і захопила початок січня 1927 року, в якій прийняли участь 53% виборців. Для повного виявлення і обліку виборців територія міста була розділена на дільниці, де в самостійні одиниці виділено Гданцівку, Лихманівський і Держинський рудники.

Чергова звітна кампанія депутатів перед виборцями розпочалась 25 вересня 1927 року і за планом мала проходити два місяці, але 10 грудня 1927 року окружний виборчком відміняє вибори, посилаючись на отримані директиви. На нашу думку, справжня причина перенесення виборів крилась у хлібозаготівельній кризі, яка розпочалася з кінця 1927 року. Тому проведення виборів до рад і на з'їзди рад різних рівнів при загальному невдоволенні хліборобів, могло б проявитись у результатах виборів.

19 лютого 1929 року Президія ВУЦВК затвердила постанову Криворізького окрвиконкому про утворення Бухаринської (зараз Довгинцівська) районної ради, яка фактично підлягала Криворізькій міськраді [21, Л.17].

Підготовка до виборів 1930 року розпочалась у жовтні 1929 року, до 20 листопада були організовані всі виборчі комісії, а до 5 грудня складені списки виборців і закінчено розгляд скарг, відносно осіб позбавлених виборчих прав. З усіх виборців м. Кривого Рогу (25,8 тисяч) позбавленців у 1930 році було 2470 (близько 9%) [22, Л.12,15], що було майже удвічі вищим, ніж в УСРР (5%). Вибори депутатів Криворізької міськради проведено з 15 січня до 1 лютого 1930 року [23, с.32].

Однією із особливостей виборчої кампанії 1930-1931 рр. було те, що вона проходила в умовах чергового етапу, розпочатому ще в 1923 році, адміністративно-територіальної реформи, коли були ліквідовані округи, в тому числі Криворізький. Села району стали підпорядковані міськраді, на яку було покладено керівництво виборами у сільрадах.

Аналіз підготовки і проведення виборів до місцевих рад Криворіжжя надає можливість стверджувати, що вони проводилися з порушенням строків, які закріплювалися в Конституціях УСРР 1919 та 1929 рр. Не дивлячись на наявність конституційної основи формування місцевих структур влади, сам хід виборів регулювався документами партійних з'їздів, конференцій, пленумів центральних і місцевих органів партії. У відповідності із законодавством підготовку і проведення виборів до місцевих рад повинні були організувати і проводити колегіальні органи – виборчі комісії. В діючих Положеннях про вибори були спеціальні розділи, в яких визначались завдання виборчих комісій. Проте набираючи сили тоталітарний режим про проведення виборів орієнтувався на централізацію влади в руках партапаратів різних рівнів. Тому персональний склад міських, районних, рудничних і сільських виборчих комісій на практиці визначався і «рекомендувався» останніми, які як правило, включали секретарів партійних комітетів та номенклатурних працівників.

Для діяльності виборчих комісій була характерна пасивність, а нерідко й упередженість. Діяльність виборчих комісій носила ілюзорний характер. Висування кандидатів в депутати, позбавлення права участі у голосуванні вирішували функціонери виконкомів під

диктовку партійних органів, а виборчі комісії в кращому випадку тільки «оформлювали», а фактично сліпо штампували їх рішення.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Варгатюк П., Дольчук А. Рудна скарбниця Півдня. Дніпропетровськ: Вид-во «Промінь», 1966. 161 с.; Варгатюк П.Л., Пахомов А.Г. Криворіжжя: довідник. Дніпропетровськ, 1969, с. 109; Кривому Рогу – 200: исторический очерк. Под ред. П.Л. Варгатюк. Дніпропетровськ, 1975; Бабенко К.А., Мельник А.А., Стецюк В.В. Кривбасс – великое хождение в социализм. Кривой Рог, 1994; Мельник О. Криворізька міськрада в 1920-1941 роках. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2005. 368 с.; Пахомов А.Г. Борьба трудящихся Криворожья за власть советов. Днепропетровск, 1958. 198 с.
2. Інструкція ВУЦВК та РНК УСРР «Про вибори до Рад» від ... жовтня 1928 р. «Червоний гірник. 1929. 1 березня.
3. ДАДО Ф.Р. 3651, Оп.1, с. 18 Л.220-226.
4. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. М., 1930. №50. Ст.523.
5. ДАДО Ф. 114, Оп.1, с.3, Л.54.
6. ЦДАВО України Ф.1, Оп.6., с.1035-1036, Л.54-56.
7. Інструкція про вибори до Рад і на з'їзди Рад УСРР. Вісті ВУЦВК. 1934. 15 жовтня.
8. ДАДО Ф. 19, Оп.1, с.1155, Л.50.
9. Постанова Президії ВУЦВК «Про регулярні перевибори рад і про скликання в обумовлені терміни з'їздів Рад». Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. 1921. №11. Ст.71-72.
10. ДАДО Ф. 1, Оп.1, с.112, Л.14.
11. ДАДО Ф. 1, Оп.1, с.112, Л.95.
12. ЦДАГО України Ф.1, Оп.20, с.488, Л.48.
13. ЦДАГО України Ф.1, Оп.20, с.488, Л.66.
14. ДАДО Ф. 1, Оп.1, с.437, Л.73, 84.
15. ЦДАГО України Ф.1, Оп.20, с.488, Л.97.
16. ДАДО Ф. 1, Оп.1, с.1463, Л.42.
17. ДАДО Ф. 1, Оп.1, с.1463, Л.43.
18. Мельник О.О. Криворізька міськрада в 1920-1941 роках. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2005. 368 с.
19. ЦДАВОВ України Ф.1, Оп.3, с.3462, Л.28.
20. ЦДАВОВ України Ф.1, Оп.3, с.1287, Л.53.
21. ЦАВОВ України Ф.1, Оп.5, с.2112, Л.17.
22. ЦДАВОВ України Ф.1, Оп.6, с.1035-1036, Л.12, 15.
23. Мельник О.О. Криворізька міськрада в 1920-1941 роках. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2005. 32 с..

**Шаповалова Л. К.,
науковий співробітник,
КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР**

ІСТОРІЯ ЦИВІЛЬНОЇ АВІАЦІЇ НА КРИВОРІЖЖІ В ІМЕНАХ: ВОЛОДИМИР НИКИФОРОВИЧ БОГАТИНСЬКИЙ

В фондах міського історико-краєзнавчого музею зберігаються матеріали, які розповідають про цікаву людину, нашого земляка – Володимира Никифоровича Богатинського, що залишив свій слід в історії розвитку авіації на Криворіжжі. Наприкінці 30-х – на початку 50-х років ХХ ст. він був одним з перших професійних льотчиків цивільної авіації нашого краю.

Богатинський присвятив льотній справі все своє життя. Пілот 2-го класу, командир ескадрильї, педагог, він ріс в той час, коли авіація в країні набувала сили й була на піку всенародної любові.

Мета – комплексно й систематично вивчити діяльність Володимира Никифоровича Богатинського, як першопрохідця цивільної авіації Криворіжжя.

Для досягнення поставленої мети автор прагне реалізувати наступні завдання:

- проаналізувати джерела з архівної справи Володимира Никифоровича Богатинського з фондового зібрання КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР;
- окреслити основні віхи професійного становлення й фахового зростання в авіаційній галузі В. Н. Богатинського.

Володимир Никифорович Богатинський народився у Кривому Розі на початку минулого століття в родині робітників. Працював на

руднику ім. Карла Лібкнехта. В 1931 році призваний до армії. З цього часу його життя різко змінюється. Він проходив службу в одній з льотних частин на околиці Києва, де через рік закінчив п'яту київську школу молодших авіаційних спеціалістів за класом «авіа-мотористів» і отримав однойменну спеціальність [1].

Тут він дізнається про льотну школу у Тамбові. Це була друга об'єднана школа пілотів і авіатехніків ім. Петрова. Влітку 1933 року Богатинський подає рапорт на вступ до неї, одержує дозвіл і їде до Тамбова. Вступити до школи було дуже важко – бракувало загальноосвітніх знань. Старанність хлопця, велике бажання стати льотчиком були помічені начальником школи, й Володимир Богатинський був зарахований до складу курсантів. З чималою наполегливістю він опановує майбутню професію, його приваблюють учбові польоти. Тому й не дивно, що в атестаті про закінчення школи, датованим 1937 роком, льотна практика оцінена на «відмінно», й Володимир Никифоровичу присвоєно кваліфікацію пілота державного цивільного флоту 4-го класу [2]. По закінченню навчання його залишають працювати пілотом-інструктором. Через два роки Богатинський повертається в Україну.

До середини 1930-х років у народному господарстві Радянського Союзу сформувалась нова галузь – цивільний повітряний флот, який використовували для перевезення людей, вантажів, розвідки корисних копалин, а також для медичних потреб. Богатинський приєднався до авіазагону, що базувався неподалік від Дніпропетровська, біля селища Підгородне. Це був 214-й авіазагін українського територіального управління державного цивільного

флоту, де Володимир Никифорович став одним з пілотів, яких в народі називали «повітряними візниками», й пропрацював на цій посаді до початку радянсько-німецької війни, до 1941 року [4].

В той час праця пілотів цивільної авіації була не з легких – відкриті кабіни літаків вимагали міцного здоров'я, витримки і вміння, крім денних польотів з'явилися нічні рейси, хоча точних навігаційних приладів ще не було, що значно ускладнювало орієнтацію в польоті.

У 1941 році на базі загону були відкриті шестимісячні курси для оволодіння молоддю технікою пілотування, і Богатинський, маючи неабиякий досвід, починає працювати з курсантами. Один з тих курсантів, згодом ветеран авіації П. П. Лисенко, загадував, що з прибулих в Підгородне 250 претендентів було зараховано лише 12 хлопців. Відбір був надзвичайно суворим. Інструктором виступав Володимир Никифорович. «Це був льотчик від Бога, сам закоханий в авіацію, він зумів захопити і всіх», – розповідав Лисенко.

З початком війни їх ескадрилья перебазувалась до Новосибірська, де діяла як 11-а окрема навчальна ескадрилья цивільного повітряного флоту. Богатинський весь час проводив учбові польоти – денні, нічні й «сліпі» – потрібно було удосконалювати техніку пілотування, адже молодих льотчиків чекав фронт.

З 1942 року і до кінця Другої світової війни Володимир Никифорович працював на транспортних літаках, виконував спецзавдання командування, неодноразово заходив у тил ворога, куди возив для партизан боєприпаси, зброю, продукти, медикаменти, евакуював тяжкохворих, за що був неодноразово нагороджений[3].

У 1945 році Богатинський повертається до рідного міста, де в цей час в районі Змички була створена льотна школа. Володимир Никифорович призначений на посаду льотчика-інструктора [6]. І коли через рік її переводять до Актюбінська, знову повертається на старе місце служби в Підгородне, спочатку командиром авіаланки, а згодом – авіаескадрилі.

Певний час літак, на якому Богатинський проводив навчальні польоти, знаходився в оренді у криворізького тресту «Дзержинськруд», й використовувався для геологічних розвідок та інших виробничих потреб. Його стоянка знаходилась на майданчику біля селища шахти ім. Валявка, де у 1926 році був побудований аеродром.

У 1955 році Володимир Никифорович залишає льотну справу, але не пориває з авіацією. Саме він був начальником аеропорту «Змичка» від часу його будівництва, коли місцева влада прийняла рішення про розвиток пасажирських авіаліній, до 80-х років ХХ ст. – часу його закриття [5]. В льотній книжці Богатинського вміщені численні записи з відмітками про виконані рейси й проведені маршрути, кількість годин у повітрі обчислюється тисячами, а бездоганна праця засвідчена чималим списком подяк.

У запропонованій статті окреслено етапи професійного становлення та зростання одного з найяскравіших представників цивільної авіації на Криворіжжі – Володимира Никифоровича Богатинського, який залишив вагомий слід в історії міста. За майже 40 років він пройшов шлях від льотчика-наставника до директора повітряних воріт Кривого Рогу, стояв біля витоків створення й сприяв

розвитку аеропорту «Змичка». На нашу думку, перспективним напрямком дослідження є період розвитку аеропорту з середини 1950-х років – до середини 1980-х років та роль В. Н. Богатинського у вдосконаленні його функціональних можливостей. Також цікавою темою для вивчення може стати період Другої світової війни і внесок пілотів цивільної авіації в цілому та Володимира Никифоровича зокрема у перемогу над нацизмом.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Атестат Володимира Никифоровича Богатинського про закінчення школи молодих авіаційних спеціалістів у 1932 році. Фонди КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. КН-35555. Арх-13565.
2. Атестат Володимира Никифоровича Богатинського про закінчення другої об'єднаної школи пілотів і авіатехніків ім. товариша Петрова. Фонди КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. КН-35558. Арх-13568.
3. Грамота командування і політуправління Цивільного Повітряного Флоту за зразкове виконання урядового завдання. 7 березня 1942 року. Фонди КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. КН-35552. Арх-13562.
4. Льотна книжка пілота Володимира Никифоровича Богатинського. 1937 рік. Фонди КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. КН-35559. Арх-13569.
5. Льотна книжка пілота II класу Володимира Никифоровича Богатинського. 1945 рік. Фонди КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. КН-35560. Арх-13570.
6. Фото. Під час занять у криворізькій льотній школі. Заняття проводить Володимир Никифорович Богатинський. 1945 рік. Фонди КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. КН-35548. Ф-7272.

Дояр Л.В.,
кандидат історичних наук, доцент
(м. Київ)

ТРАГІЧНИЙ ПЕРШОТРАВЕНЬ ТРАГЕДІЮ 1934-ГО РОКУ

Сумну історію про Першотравневу трагедію 1934 р. вперше я почула від свого батька, який свого часу працював на одній із шахт Кривого Рогу. Згодом, працюючи у Криворізькому гірничорудному інституті, вивчала цю тему для її висвітлення у стінній газеті гірничого факультету. У подальшому, досліджуючи матеріали про перших випускників КВРТ-КГРІ, довелося пригадати цей факт як фатальний заключний епізод у біографії Єфрема Семеновича Мошиченка. І ось, нарешті, опрацьовуючи фонди Державного архіву друку, зіштовхнулася з доволі цікавим меморатом – описом трагедії, що його зробив очевидець і безпосередній учасник подій, криворізький гірничий інженер на прізвище Гук [4, с. 3-4].

Варто підкреслити, що зміст зазначеного наративу є офіційною констатацією того, що сталося 1 травня 1934 р. на південній ділянці шахти ім. Шильмана по 1-ому Саксаганському пласту. Аналіз обставин загибелі шістьох провідних гірничих інженерів Кривого Рогу, що його зробив Гук, вирізняється чіткістю формулювань, послідовністю викладення події та відсутністю емоцій.

Автор звіту, зокрема, писав, що рудоуправління ім. Кагановича під час освоєння системи розробки підповерховими штреками зіштовхнулося з необхідністю заповнення порожнин, обсяг яких у вироблених блоках рудника на початок 1934 р. складав близько 250 тис. куб. метрів [4, с. 3]. Для вирішення проблеми Є.С. Мошиченко

ініціював застосування розробленого ним метода масового обвалення міжкамерних і міжповерхових целіків. Головний інженер тресту «Руда» Петро Черніков писав, що новаторська ідея Єфрема Семеновича у подальшому дала блискучий результат, що стало найкращим пам'ятником загиблому інженерові [5, с. 5]. Але вибух, запланований на 1 травня 1934 р., за твердженням автора звіту, був першим випробуванням методу масового обвалення стеляних целіків з одночасним обваленням міжблокового целіка [4, с. 3].

Підготовчі роботи до проведення вибуху було розпочато у березні 1934 р. Першотравневу дату для його здійснення було обрано цілком свідомо – Гук пише, що вибух мав статися за умови повної відсутності у шахті робітників та з тих міркувань, щоб мати два дні на можливі усадки, уплотніння та на фаховий огляд міцності сусідніх вироблених блоків [4, с. 3]. Мінування камер і масове закладення шпурів було розпочато 30 квітня близько другої години дня. На шосту ранку 1 травня підготовку до обвалення міжблокового целіка було завершено. Загалом, у заміновані камери і міжблоковий целік було покладено 1200 кг амоналу і 700 кг динаміту [4, с. 3]. Було прийнято заходи по видаленню з небезпечної зони усього живого: робітників шахти, коней, мешканців землянок, так званого «Шанхаю», розташованого у 80-100 м від шурфа № 64 на висячому боці 1-го Саксаганського пласта.

Вранці до шурфа підійшли головний інженер руднику ім. Кагановича Є.С. Мошиченко і районний гірничий інженер П.Н. Журавльов. Вони оглянули виконання робіт з мінування камер, розташованих над потолочинами. Дізнавшись, що доступ до камер є

закритим і завершується вивід детонуючих шнурів на поверхню, вони відправилися в шахту оглянути масову зарядку міжблокового целіка № 64. Через півгодини, за свідченням, Гука, вони знову з'явилися поблизу шурфа. Сюди ж підійшли робітники, технічний персонал шахти, представники профспілкової і партійної організацій руднику. Незабаром підїхали головний інженер тресту Є.Н. Шильман і його помічник Г.Х. Айденьян [4, с. 3]. Відбулося узгодження деяких деталей паління. Технік А.А. Доровський і гірничий майстер Є. Якушов пішли у шахту і здійснили паління, після чого виїхали у зворотній бік і з естакади шахти «Горняк» сигналізували про зроблене. Далі відбулося паління затравок у шурфа. Під час цього, з західного і північного боків засадки стояло не менше 600 осіб, з яких І.Ф. Ляпшей організував живий ланцюг, щоб уникнути випадкового потрапляння мешканців «Шанхаю» за межі зони обвалення [4, с. 3-4].

О 7 годині 13 хвилин відбувся вибух. Після слабкого поштовха із шурфу вийшла хмара червоного пилу, газу і шматків глини. Через хвилину виділення газу припинилося. А далі, підкреслює Гук, усе відбулося з кінематографічною швидкістю. До інженера Мошиченка підбіг тов. Ляпшей і запитав дозволу на те, щоб підійти до шурфу і «послухати, чи шумить руда». Єфрем Семенович дав дозвіл і Ляпшей побіг на каваль'єр, до шурфа. За ним слідом пішли Мошиченко і Доровський, одночасно обговорюючи паління затравок у шахті. Туди ж відправилися Є.Н. Шильман, Г.Х. Айденьян і М.К. Деджувані. Через 10-15 секунд до шурфу підійшли інженери Журавльов і Гук, що обговорювали можливість розриву нитки детонуючих шнурів і обвалення потолочин...

Як пише Гук, після вибуху вже минуло 3-4 хвилини. У напрямку шурфу пішло ще кілька чоловіків. Але у цю мить у лоні шурфа почувся сильний звук, що супроводжувався викидом газу і пилу. Поверхня у шурфа провалилася, утворивши воронку циліндричної форми діаметром біля 10 м, після чого одна за одною почали відділятися «тераси землі» завширшки 5-8 м і занурюватися у порожнину вироблених блоків [4, с. 4]. На майданчику поверхні, безпосередньо у самого шурфа, знаходилися Шильман, Айденьян, Доровський і Ляпшей – вони були засипані пластами землі, що обвалилися відразу. Мошиченку і Деджувані судилося пережити справжній жах смерті – побачивши все, що сталося, вони почали бігти в надії врятуватися, однак, наступні пласти ґрунту, що стрімко відділялися від поверхні, поглинули і їх... Можливо, вони були лише у кількох метрах від життя...

Жахливу подію і спомини, від яких моторошно навіть після кількох десятків років, варто доповнити кількома іншими першоджерелами. У збірнику «Залізна руда» було надруковано статтю загиблого інженера Г.Х. Айденьяна, який досліджував питання покладів на руднику ім. Артема [1, с. 9-12], а також статтю інженера Гука, який намагався пояснити неочікуване природне явище – прорив води – під час підсічення квершлагом горизонту довжиною 105 м рудного покладу 2-го Саксаганського пласта [3, с. 25-27]. Загалом, у даних публікаціях говорилося про непередбачуваність видобувних робіт у шахтах Кривбасу. Знаковою, на наш погляд, є і стаття начальника будівництва Криворізького металургійного комбінату, першого директора КМЗ «Криворіжсталь» Я.І. Весніка,

який писав, що у функціонуванні гірничо-металургійного комплексу важлива «кожна гайка» [2, с. 5]. Не виключено, що і в тій, вже віддаленій від нас у часі, трагедії завинила не тільки специфічна криворізька матінка-природа з її фантастичними надрами, але і якась технічна прикрість. Швидше з усього, виходячи з опису інженера Гука, сталися помилки у розрахунку сили вибуху та у подачі вибухового сигналу безпосередньо до вибухівки.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Айденьян Г.Х. К вопросу о вскрытии параллельной залежи рудника им. Артема. Железная руда: технический сборник за ноябрь 1934 г. Кривой Рог: Изд-е техпропа треста «Руда», 1934. С. 9–12.
2. Весник Я.И. Вступление. Криворожстрой: сб. технических и хозяйственных материалов. Харьков–Днепропетровск: Гос. научно-техническое изд-во Украины, 1935. Вып. 1. С. 3–7.
3. Гук. Внезапный прорыв воды на шахте им. Шильмана рудника им. Кагановича. Железная руда... С. 25–27.
4. Гук. Выемка потолочных и между блокового целиков. Обстоятельства гибели шести. Железная руда... С. 3–4.
5. Черников П.И. Предисловие к посмертной статье Е.С. Мошиченка «Новый метод выемки междукамерных целиков на руднике имени Кагановича». Железная руда... С.5.

Левченко Є. М.,
старший науковий співробітник,
КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР

КРИВОРІЗЬКА РОДИНА У ЧАСИ ЛИХОЛІТТЯ 1941-1944 РОКІВ (ЗІ СПОГАДІВ АНУФРІЄВОЇ ЛУЇЗИ ОЛЕКСАНДРІВНИ)

Окупаційний режим 1941-1944 рр. в Україні, в тому числі і в Кривому Розі, є складною і багатогранною проблемою. Незважаючи на численні публікації про події війни та боротьби, життя українського населення в умовах окупації, значною мірою, розглядається лише як тло для опису героїчного опору політично активної його частини. Тому на сучасному етапі вагомою складовою дослідження часів Другої світової війни стало вивчення реальних умов окупаційного ладу. Джерельну базу вивчення цього періоду складає широке коло різноманітних матеріалів – головно, архівних. Особливу й неповторно цінну та самобутню групу становлять спомини та усні оповіді безпосередніх свідків війни. Вони, зафіксовані на паперових та інших носіях, виразно доповнюють загальну картину історії війни. Звичайно, у кожного автора споминів своя власна думка й бачення війни, вони позначені суб'єктивізмом й емоційно забарвленими оцінками. Завдяки цьому історія стала більш яскравою, більш насиченою. Спогади повертають нам правду [16, с. 14]. Із цих маленьких історій і складається грандіозна і різнобарвна панорама життя держави, міста [14, с. 201].

Мета даної публікації полягає в тому, щоб на основі спогадів Ануфрієвої Луїзи Олександрівни (у дівочтві Пастухової) – колишньої мешканки Гданцівки, відобразити повсякденне буття та боротьбу

криворізького соціуму не лише з ворогом, але й за власне виживання в годину лихоліття 1941-1944 рр.

Завдання:

– крізь призму спогадів відобразити історію міста та країни у часи великих потрясінь ХХ ст.;

– розкрити суспільно-політичні та психологічні настрої і посттравматичні стани тих, хто був залишений владою напризволяще і потрапив у лабеті загарбників;

– показати прояви самопожертви, гуманізму; боротьбу за право бути Людиною у будь-яких умовах.

Актуальність теми визначається періодичним загостренням, особливо зараз, напередодні 75-х роковин закінчення Другої світової війни, суспільної дискусії, в якій піднімаються питання колабораціонізму, характеру війни, дій військових та партизанських формувань, ціни Перемоги.

Спогади Ануфрієвої Л. О. (1929-2018) складені нею у 2010-2011 рр. Набрані на комп'ютері російською мовою. Охоплюють досить значний проміжок часу від 30-х років ХХ ст. по сьогоднішній день. Приваблюють безпосередністю вражень очевидця подій. Особливу цікавість викликають деякі маловідомі факти періоду нацистської окупації та визволення Кривого Рогу. До фондів Криворізького історико-краєзнавчого музею зазначені записи передані автором у 2012 р.

Народилась Луїза Олександрівна 22 листопада 1929 р. у сім'ї робітників рудника «Суша Балка» Олександра Інокентійовича та Варвари Арсентіївни Пастухових. Вона пригадує, що роки її

дитинства та юності були тяжкими: голодомор 1932-1933 рр., сталінські репресії, війна, відбудова. Вживали у голодні роки із великими труднощами. Сім'я отримувала «партизанський пайок»: деякі крупи, житнє борошно та інше. «Батько – колишній червоний партизан загону Валявка, побував у полоні у білої армії. Врятувала його бабуся по батькові – Анастасія Захарівна Свірська. Вона привезла його на підводі смертельно хворого, без зубів, випросивши на колінах у Денікіна» [1, с. 5]. За пізніше вставлені золоті зуби, Олександр Інокентійович у 1933 р. в «Торгзіні» – магазині Українського представництва Всесоюзного об'єднання торгівлі з іноземцями, який знаходився по вулиці Жовтневій, 15 (Олександра Поля) [11, с. 173], придбав продукти харчування, собі пальто, а дружині ковдру у клітинку. З нього Луїза пошила собі зимове пальто. «Я його зносила і зараз зберігаю як пам'ять, як реліквію про минуле» – констатує жінка [1, с. 6].

Мешкала сім'я у власноруч збудованому будинку на дві родини на Гданцівці по вулиці 10-річчя Жовтня (Гданцівська). У роки репресій постійно очікували арешту батька-комуніста. На цей випадок у будинку біля порогу стояв речовий мішок із білизною і сухарями [15, с. 1].

Після закінчення Київського автодорожнього інституту, Пастухов О.І. працював автоінспектором тресту «Руда» [10, с. 586-587]. Коли розпочалась радянсько-німецька війна, опікувався евакуацією обладнання і автотранспорту у тил. 13 серпня 1941 р., не встигнувши попрощатись із рідними, ешеленом із вантажної залізничної станції на Гданцівці вирушив на Урал. Працював у

Нижньому Тагілі. У травні 1944 р. повернувся у визволений Кривий Ріг.

Про близьких посадовця не забули. «Нам для евакуації виділили машину-полуторку (пам'ятаю номер УР-12-79) на чотири сім'ї. Радянські війська відступали, і скинувши із полуторки наші речі, ми віддали її відступаючим нашим військам. Частина яких ішла пішки, а які були поранені везли в обозі на конях» [2, с. 2]. Тобто, у важкий для Вітчизни час люди добровільно відмовились від належного їм і пішли на ризик залишитись у ворожому оточенні.

Під час нальотів авіації противника криворіжці ховались у льохах, копали «щілини» – ями, перекриті дошками і присипані землею. 14 серпня 1941 р., коли танки 14 моторизованого корпусу генерала танкових військ фон Віттерсгейма увійшли в Кривий Ріг [6, с. 47], транспортний міст на Гданцівці ще охороняли радянські солдати. Втікаючи, вони швидко спустились на вулицю 10-річчя Жовтня (Гданцівську), яка виходила до мосту. Мешканці вулиці почали переодягати бійців у цивільне, рятуючи від чужинців, і надавати прихисток [2, с. 2].

1 вересня 1941 р. Луїза пішла у 5-й клас школи № 10, але навчання дуже швидко перервалось. У трьохповерховій будівлі школи окупанти розмістили госпіталь. У 1943 р. при відступі вони її підірвали [2, с. 3].

До Пастухових переїхала із рудника бабуся Дарина Власівна Кузьменко з донькою Ганною Арсентіївною. Разом було легше виживати. У 1941 р. їй вдалося через знайомого чоловіка Нужного, який працював чоботарем у пересильному таборі, відомому як шталаг

№ 338, який знаходився на Гданцівці у районі цегельного заводу [12, с. 67], підкупити охоронця табору і врятувати хворого на тиф сина – Кузьменка Олексія Арсентійовича. По дорозі до місця захоронення, конвоїр віддав їй бранця табору «хоронити». Ризикуючи життям, рідні переховували його, лікували. Потім він потрапив у облаву і був відправлений до Німеччини [1, с. 2].

Спочатку влада у Кривому Розі належала 538-й польовій комендатурі, яку очолював майор Реглер. Крім того, була створена система репресивно-каральних органів: гестапо, СС та СД. 15 листопада 1941 р. на території рейхскомісаріату «Україна» поряд із військовим, вводиться окупаційне цивільне управління. Паралельно йшло формування й місцевих органів влади – міської управи, яка протягом 1941 р. була під контролем представників ОУН(б) [8, с. 88-89].

Першим бургомістром міста був Сергій Шерстюк – активний діяч оунівського підпілля, гірничий інженер [9, с. 143]. Автор спогадів відзначає, що він намагався всіляко запобігати насильницькому вивезенню працездатного населення до Німеччини. Забезпечував сім'ї «червоноармійок» продуктовими карточками, на які давали олію, пшоно, просяний хліб, квашену капусту. Наділяв земельними ділянками по 5 соток під огорою. Саме кукурудза, гарбузи та картопля, вирощені на цій ділянці, допомагали родині виживати за нової влади [16, с. 2]. Але така привілея продовжувалась недовго. С. Шерстюка та інших патріотів розстріляли в 1942 р. біля шахти № 5 рудоуправління ім. Ілліча. Шурфи криворізьких шахт, де знайшли свою загибель місцеві мешканці та військовополонені,

представники руху опору як радянського, так і націоналістичного, євреї, цигани тощо, стали в ці часи місцями масових страт. Всього в місті в роки окупації було закатовано близько 20 тис. осіб [7, с. 36].

Як зазначає Ануфрієва Л.О., така ж доля могла чекати і їхню сім'ю. «Декотрі сусіди намагалися ущемити нас. Поширювали чутки про те, що ми сім'я комуніста. Моя мама і старша сестра Олена ходили в найближче село міняти речі на продукти. Отож злостивці говорили, що вони зв'язуються з партизанами. Й хтось доніс на нас про це окупантам. Просто у двір приїхала машина. Схожа на ті, якими возять хліб і продукти, тільки згори на фургоні влаштоване радіо. Людей вкидали в такий фургон, вмикали радіо, щоб заглушити крики людей всередині, й доки доїдуть до найближчого шурфа чи «братської могили», як називали шахту, людей душили вихлопними газами й вони були вже мертві. Біля п'ятої шахти розстрілювали людей і кидали в шахту. Місце розстрілу посипали сіллю – до наступного прибуття людей. Дехто збирав цю сіль і продавав на ринку, вона була рожева, а в магазинах не було солі» [2, с. 3].

Родину врятував перекладач-фольксдойче (німець за національністю, який мешкав в Україні) Андрій Петрович (Генріх). Він квартирував у їхньому будинку. Луїза Олександрівна залишалась йому вдячною за це все своє життя. Такою була правда життя, стирався поділ на своїх і чужих. Мама прала білизну у господарки-німкені із місцевих мешканців. Вона допомогла Олені (1925 р. народження) влаштуватися на курси крою і шиття. Тут навчали і німецькій мові. Готували до вивезення в Рейх. Варвара Арсентіївна та Олена стояли на обліку на біржі праці. Жінка вимушена була піти

працювати прибиральницею на радіовузол, який знаходився на місці сучасного Будинку культури колишнього заводу «Комуніст». Там вона інколи могла слухати зведення Радінформбюро. Про події на фронті Пастухови дізнавалися і із листівок, які випускала підпільна комсомольсько-молодіжна група Миколи Решетняка. Вона діяла з 1941р. по 1943 р. [5, с. 43-44]. Анатолій Жовтуха жив неподалік. 17 вересня 1943 р. комсомольці після жорстоких катувань були розстріляні. Після визволення міста їх перезахоронили в Комсомольському (Гданцівському) парку. Луїза Олександрівна дуже добре пам'ятає цю подію. Учні 10-ї школи виготовляли вінки і оформляли урочистості. Після війни вона часто ходила до могили підпільників, де встановлено пам'ятник, автором якого є Заслужений художник України О.В. Васякін [4, с. 117-119].

Ануфрієва Л.О. наголошує, що в 1943 р. у місті особливо частими стали облави. Людей, переважно молодь, ловили на ринку, на вулиці, забирали із домівок і у товарних вагонах відправляли у неволю. 2 вересня 1943 р. потрапила під арешт і Олена. Пройшла невідільницькі табори Австрії та Німеччини. Додому повернулась лише після Перемоги у 1945 р. [1, с. 8].

Пригадує землячка і бої за визволення Кривого Рогу. Коли танкісти 18 танкового корпусу 5 гвардійської танкової армії (командуючий генерал П.О. Ротмістров) 24 жовтня 1943 р. зі сторони Змички ввірвались в окуповане місто і дійшли через вулицю Українську на вулицю Леніна (Свято-Миколаївську) [3, с. 94-96], гітлерівці закріпились на Гданцівці. Багато гданцівських юнаків переплили Інгулець і приєднались до радянських військ. Серед них

був і її сусід Жора Васильєв. Він пізніше загинув у боях за Кривбас. Захоронений у братській могилі у Веселих Тернах. Патріотичний порив не дозволив йому, як і багатьом його товаришам, очікувати, коли Кривий Ріг буде визволений в ході Нікопольсько-Криворізької операції військами 3-го Українського фронту під командуванням генерала армії Р.Я. Малиновського [13] і тільки тоді піти на фронт.

«22 лютого 1944 р. наші зайшли до нас у будинок о 12 годині з хвилинами за берлінським часом і ми тут же перевели годинник за московським часом. Було 14 годин із хвилинами», – підсумовує Л.О. Ануфрієва [2, с. 4].

Отже, часи великих випробувань ХХ ст.: революції, голодомор, репресії, війни залишили глибокий трагічний слід на долі Л.О. Ануфрієвої, її родини та криворіжців. Завдали їм фізичних, моральних та психічних травм. І все ж, усупереч жорстоким випробуванням, вони знайшли в собі сили вистояти і перемогти, залишатися Людьми за будь-яких обставин.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Ануфрієва Л. Спогади // Криворізький історико-краєзнавчий музей. КДФ-21341. 10 с.
2. Ануфрієва Л. Спогади // Криворізький історико-краєзнавчий музей. КДФ-21346. 4 с.
3. Бухтіяров В., Воронова Т. Визволення 1943-1944. Кривий Ріг, 1994. 240 с.
4. Бухтіяров В. ... Помним. Кривой Рог, 1994. 128 с.
5. Варгатюк П. Криворіжжя : путівник. Дніпро, 1969. 166 с.
6. Воронова Т. Місто-центр-район. Кривий Ріг, 1996. 128 с.
7. Гунчак Т. Втрати українців під час Другої світової війни. *Сучасність*. 1992. № 7. С. 36.
8. Кривий Ріг : лихоліття 1941-1945 рр. / В. Стецкевич, В. Шайкан, Р. Шляхтич, Є. Левченко. Кривий Ріг, 2016. 521 с.

9. Кривий Ріг : Пам'ять міста 1941-1945 р. у документах і матеріалах / В. Стецкевич, В. Шайкан, Р. Шляхтич та ін. Кривий Ріг, 2018. 480 с.
10. Мельник О., Балабанов С. Історична енциклопедія. Т. 1. Кривий Ріг, 2007. 604 с.
11. Мельник О., Балабанов С. Історична енциклопедія Криворіжжя. Т. 2. Кривий Ріг, 2009. 704 с.
12. Мельник А. Криворож'є в пламени війни (1941-1944). Кривой Рог, 2014. 232 с.
13. Ракітін Я.Г. Батьківщина салютує переможцям. *Червоний гірник*. 1974. 15 лютого.
14. Сахновський Є. Структура історичного пізнання. Науковий вісник Чернівецького університету. Серія : Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини : збірник наукових праць. Чернівці, 2002. С. 201.
15. Семергєєва О. Пам'ять дитинства // Криворізький історико-краєзнавчий музей. КДФ-21345. 7 с.
16. Шайкан В., Шелудякова Н. Сучасні інтерпретації актуальних проблем історії та права в країнах Східної та Західної Європи середини ХХ-ХХІ ст. Кривий Ріг, 2017. 204 с.

Дояр Л.В.,
кандидат історичних наук, доцент
(м. Київ)

КРИВИЙ РІГ І КРИВОРІЖЦІ НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «УКРАЇНА» (1943–1945 рр.)

Історія періодичного видання з однойменною назвою «Україна» починається у січні 1907 р., коли видатний вчений і громадський діяч Михайло Грушевський редагував його перше число. У Радянській Україні журнал друкувався, допоки не було згорнуто кампанію українізації. Друге народження видання відбулося у роки Великої Вітчизняної війни, коли потреба у войовничому дусі народу синергувалася зі штучною, ініційованою згори, стимуляцією його національної гідності. Остання демонструвала цілковиту розкутість, уміщуючи на шпальтах щомісячного громадсько-політичного і літературного журналу донедавна неприпустимі висловлювання, типу «Україна – одна з найбільших держав» [4, с. 38], «Слава українській зброї» [7, с. 9-10] тощо. Подібна політична фривольність, виключно, завдяки воєнному стану, що особливо боляче констатувати нам, нащадкам загиблих героїв, швидко поширювалася і ніким не цензурувалася.

Однак, на тлі відвертих посягань на ідеологічні догми ВКП(б), у цілому, журнал «Україна» являв собою серйозний пропагандистський продукт, що доносив суспільству необхідну інформацію. Вкрай важливим, на наш погляд, було оприлюднення подій, пов'язаних з Криворізьким залізрудним басейном та людьми, що його уособлювали на фронтах та у довготривалій вимушеній евакуації.

Вважаємо символічним той факт, що перша «криворізька» сторінка журналу «Україна» пов'язана з одним із найславетніших імен Кривбасу – засновником багатозабійного буріння Олексієм Семиволосом, адже, саме він та подібні йому люди стали візитівкою Кривого Рогу на далекому Уралі. У своїй статті з доволі поетичною назвою лауреат Сталінської премії, відомий на усю країну стахановець писав, що на руднях Уралу криворізьких шахтарів дуже багато: «Ми гуртом, як одна сім'я, приїхали. Привезли сюди й гірничу техніку, і передовий досвід видобування руди» [6, с. 42]. Слід зазначити, що шахтарям з Кривого Рогу довелося пристосовуватися до твердих уральських порід – місцеві фахівці переконували Семиволоса, що на Уралі він не зможе освердлювати більше п'яти забоїв за зміну – «це тобі не Кривий Ріг», говорили вони. Між тим, Олексій, застосувавши спочатку победітові голівки на бурах, а потім розташувавши у шахматному порядку шпури (де порода міцніша більше, де слабша-менше), незабаром домігся нечуваної для Уралу продуктивності шахтарської праці – 12-15 забоїв за зміну. За час роботи на шахтах Бакала він встановив 9 визначних рекордів. На честь 25-ліття Радянської України він видав 4560% від норми. За одну зміну по дуже міцній породі Олексій Семиволос проходив 35 погонних метрів штреку [6, с. 43]. Шахтар писав, що, у середньому, він виконував норму майже на 800% і заробляв на місяць по 10 тисяч карбованців. Блискучий результат криворіжців набув розголосу. Наші шахтарі почали ділитися своїм досвідом з уральцями: «Ми, криворіжці, вчилися працювати у уральців, а уральці – в нас. Отак і виникло дружнє змагання між рідними братами – українцями і

росіянами. Перед нашим приїздом свердли і прохідники Уралу обсвердлювали за зміну по 2-3 забої, а тепер і вони дають 7-8 забоїв» [6, с. 43]. Поряд з Семиволосом блискучі рекорди встановлювали криворізькі свердли Іван Завертайло (його підпис стоїть під Зверненням мітингу представників українського народу до населення окупованих областей України, що відбувся 16 травня 1943 р. у Москві) та Степан Єременко. Слідом за ними пішла слава про Куриленка, Власенка, Онуфрієнка та інших українських рудокопів.

Слід зазначити, що окрім стахановської праці, криворіжці вирізнялися й особливою любов'ю до рідного краю: «На далекому Уралі, писав Олексій Семиволос, ми ні на хвилину не забуваємо про Україну. Часто вільних від роботи годин збираємося ми до гурту й згадуємо рідні міста і села. У багатьох там лишилася рідня, наречені. Отак зберемося, поговоримо, а на прощання й пісні заспіваємо «Повій, вітре, на Вкраїну, де покинув я дівчину, де покинув карі очі, повій вітре, опівночі»..., а на ранок спускаємося у шахту й стаємо немов ближче до нашої неньки-України» [6, с. 43]. Олексій Семиволос називав шахту – фронтом, а забій – передовою позицією. За його висловом, у шахті, як і на фронті вирішується доля України, доля рідного Криворіжжя.

Згодом, коли нацистські загарбники вже сиділи на лаві Нюрнберзького трибуналу, Олексій Семиволос писав, що Кривбас з кожним днем міцніє і зростає [5, с. 18]. Багато шахтарів опанували будівельні професії, адже власноруч доводилося відбудувати шахтне господарство. Семиволос очолив рудоуправління Ілліча і разом з досвідченими прохідниками Дмитром Масловим, Михайлом

Задвірним, Іваном Остапенком, гірником Образцовим, робітницями Нікітською і Мішеніною та багатьма іншими, у вільний від шахтарської праці час почав будівництво промислових і житлових об'єктів. Оскільки залізної покрівлі на дахи не вистачало, гірник Образцов організував виробництво черепиці безпосередньо на руднику. Власноруч випалюючи цей будівельний матеріал, Образцов, через деякий час, забезпечив ним усі потреби. Навколо шахт з'явилися багатоповерхові будинки, навколо було насаджено сади, сквери, прокладено тротуари і забруковано вулиці. До Кривого Рогу з'їзжалося чимало людей і шахтарське керівництво дбало про забезпечення їх роботою, про організацію їх побуту та відпочинку. Шахтарі піклувалися про інвалідів Великої Вітчизняної війни, демобілізованих, родини загиблих. Семиволос писав, що криворізькі шахтарі віпрацювали дві зміни у Фонд допомоги інвалідам Великої Вітчизняної війни та родинам військовослужбовців. На полях підсобного господарства рудоуправління Ільча було засіяно 10 гектарів у Фонд допомоги демобілізованим. Інвалідам і родинам загиблих позачергово надавали квартири, допомагали лісом, паливом, городиною, грішми [5, с. 18].

На сторінках республіканського журналу Семиволос з гордістю писав, що з лав шахтарів рудоуправління ім. Ільча вийшли такі славетні люди, як двічі Герої Радянського Союзу Василь Михлік та Дмитро Глінка, Герої Радянського Союзу Борис Глінка, Віктор Дудниченко та Іван Кобилянський. Їх славу примножили шахтарі-забійники Іван Стадник, який за два роки війни видобув 19567 тонн руди і поклав початок новому піднесенню багатовибійного буріння у

Кривбасі, бурщик Іван Кобзар, що дав країні 16700 тонн руди, Михайло Задвірний, який завоював перше місце серед прохідників шахти № 90. Славетні традиції гірників Криворіжжя продовжили рудокопи-бурщики Василь Грицай, Паша Дунда, прохідники Василь Мяч, Петро Михайленко, Григорій Бондаренко [5, с. 18]. На шпальтах часопису було уміщено фото будинку рудоуправління ім. Ільїча, будівництва будинку для інженерно-технічного персоналу, колективне фото парторга К.А. Тараненка і робітників шахти ім. Ільїча, фото бурщика М.М. Оліфіренка, який виконував план на 250%, гірничого майстра Г.Д. Накоркешка, що виконував змінний план на 116%, фото найкращої стахановки, чарівної дівчини Віри Карачевцевої, яка виконувала норму на 300%, найстарішого гірника шахти – сигналіста Василя Тимофійовича Кобінек, відкатниці Галини Данильченко, що виконувала план на 114,5%, найкращого кріпильника шахти ім. Ільїча Миколи Степановича Комаренка, що виконував план на 220 % [5, с. 19].

Окрім Семиволоса, про відбудову Кривбасу писав журналіст Петро Спіпчук [8, с. 20-21]. У його нарисі «Кривбас живе, Кривбас воює» йшлося про те, що за кілька днів було поновлено подачу електричного струму і робота відразу закипіла. Криворіжці з ентузіазмом сприйняли заклик своїх братів – шахтарів Донбасу – про поновлення трудового змагання між Кривбасом та Донбасом. Криворіжці зобов'язалися відвантажувати щодоби 400 тонн руди [8, с. 20]. Станом на кінець жовтня 1944 р. у Кривому Розі вже було повернуто у виробничий процес 18 шахт, з яких – 4 великих. Виснажені важкою працею шахтарі не полишали своїх робочих місць

впродовж кількох діб. Було збудовано нове підймальне обладнання на шахті № 8 Першотравневого рудоуправління, гірники без відпочинку пройшли 40-метровий ствол до горизонту. Криворіжці встановлювали нові трудові рекорди: гірник Нешкаш виконав норму на 1360%, а згодом побив власний рекорд і дав за зміну 14 норм, у подальшому збільшив своє досягнення до 1609% [8, с. 21]. Бурщик шахти «4-біс» рудні ім. К. Лібкнехта Сидір Жевага виконав завдання на 3333%! Щоб вивезти видобуту ним руду знадобилося 158 залізничних вагонів. За висловом П. Сліпчука, гірники Криворіжжя повернули Кривбасу колишню славу: «Кривий Ріг загоює рани, заподіяні німецькими загарбниками і повертається до життя. Тепер у Кривбасі працюють 20 рудних шахт. Найближчим часом стануть до ладу кілька великих шахт: «Центральна» (рудоуправління Інгулець), «Комінтерн», «Комунар», «Кіров»... Кривбас встає з руїн, Кривбас ожив. Криворізькі гірники своїми руками творять диво. Залізна руда Кривбаса смертельними снарядами б'є німців на їхній землі і наближає бажану годину остаточного розгрому гітлеризму» [8, с. 21].

На сторінках журналу «Україна» знайшли відображення героїчні подвиги уродженців Кривого Рогу. Під рубрикою «Вірші солдата з Кривого Рогу» щомісячник надрукував дві поезії Миколи Миколаєнка – «Кривий Ріг» і «Вічність» [3, с. 19]. Зворушливий, навряд чи відомий широкому загалу, вірш «Кривий Ріг» автор вирішив навести у даній публікації:

Шахти... шахти мого Криворіжжя,
Думи линуть до Вас, дорогі;
На кривавім війни роздоріжжі

Стоїте ви в завихренні сніжнім...
Шахтарі, слюсарі, рудокопи,
Семиволоса славні брати,
Кожна штольня – то ваші окопи,
Партизанські проходите тропи.
Скоро, скоро моє Криворіжжя,
Ми добудемо волю тобі.
А тепер... на війни роздоріжжі
Ти чекаєш в завихренні сніжнім [3, с. 19].

У журналі «Україна» було надруковано поему Тереня Масенка, присвячену братам Глінкам [2, с. 12-13]. Радянських льотчиків, синів криворізького шахтаря Бориса Пилиповича Глінки Дмитра та Бориса під час Великої Вітчизняної війни знали усі. Їх слава прогрімала ще у повітряних боях за Кубань, навесні 1943 р., коли радянський уряд надав їм обом звання Героя Радянського Союзу. Впродовж місяця брати загалом винищили цілий німецький повітряний полк. Згодом у боях на Міусі Дмитро отримав звання Героя Радянського Союзу вдруге. На момент, як Червона Армія підійшла до берегів Інгульця і визволила рідне для Глінок місто Кривий Ріг, Борис встигнув збити 27 німецьких літаків, а Дмитро – 39! [2, с. 12].

Кривий Ріг, серед інших визволених населених пунктів УРСР, у своїй статті «Історична битва за Україну» згадує народний комісар оборони УРСР, генерал-лейтенант В.П. Герасименко [1, с. 7], про визволене Криворіжжя на сторінках щомісячника «Україна» писав видатний радянський письменник Юрій Смолич [9, с. 37].

Отже, Кривий Ріг і його працелюбні люди займали вагоме місце у редакційній політиці республіканського щомісячника «Україна». Змістовно, домінували виробничі сюжети – шахтарська праця в евакуації, відбудова краю після його звільнення від нацистських загарбників. У цьому контексті неодмінно висвітлювалися персоналії героїв трудового фронту. Однак, не менш вагомим контентом були бойові подвиги криворіжців, що подавалися у емоційно насиченому поетичному ключі, як-то поеми, вірші тощо. Щодо епопеї звільнення Кривбасу від нацистських загарбників, то остання на сторінках часопису була представлена лише офіційною констатацією.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Герасименко В.П. Історична битва за Україну. *Україна*. 1944. № 5-6 (травень-червень). С. 6–7.
2. Масенко Т. Були в Криворіжжі брати-шахтарі.... *Україна*. 1944. № 5-6 (травень-червень). С. 12–13.
3. Миколаєнко М. Вірші солдата з Кривого Рогу (із солдатського зошита «Серце чекає»). *Україна*. 1945. № 12 (грудень). С. 19.
4. Попов О. Україна – одна з найбільших держав. *Україна*. 1945. № 6 (червень). С. 38.
5. Семиволос О. Єсть руда! *Україна*. 1945. № 12 (грудень). С. 18.
6. Семиволос О. Повій, вітре, на Вкраїну! *Україна*. 1943. № 1-2 (квітень-травень). С. 42–43.
7. Скляр Ф. Слава українській зброї. *Україна*. 1944. № 2 (лютий). С. 9–10.
8. Сліпчук П. Кривбас живе, Кривбас воює. *Україна*. 1945. № 1 (січень). С. 20–21.
9. Смолич Ю. Сили народу. Хроніка лютого місяця. *Україна*. 1944. № 2 (лютий). С. 35–39.

**Сотніков Владислав,
студент II курсу сп. "Історія",
факультет географії, туризму та історії
Науковий керівник: к.і.н. Р.П.Шляхтич;
Криворізький державний педагогічний університет**

РАДЯНСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ НА КРИВОРІЖЖІ

В світовій та вітчизняній історії не знайти іншого явища, яке б настільки масштабно вплинуло одночасно на геополітику, менталітет, ідеологію, колективну пам'ять, економіку, демографію, як Друга світова війна. Складним та неоднозначним явищем Другої світової війни став антифашистський рух опору. Населення всіх без виключення країн, що опинилися в нацистській окупації, вело підпільну боротьбу задля послаблення ворога. Не дивлячись на національні й історичні особливості в кожній європейській країні антифашистське підпілля мало певні спільні риси та розвивалося за схожими закономірностями. Не стало виключенням і Криворіжжя.

Сьогодні постала проблема у вільних від стереотипів дослідженнях, які підкріплюються новими масивами історичних джерел. Саме тому актуальним є мало вивчене питання виникнення та розвитку радянського підпілля на Криворіжжі.

В статті використані праці українських дослідників, які піддавали критичному аналізу радянський суб'єктивізм. Так, монографія краєзнавця О. Мельника «Криворожжє: в пламени війни (1941—1944)» це перша спроба комплексного вивчення проблем Криворіжжя в роки війни з німецько-фашистськими окупантами. На великому архівному матеріалі, автор монографії розкриває основні

моменти життя краю на початку війни, під час окупації і бойових дій Червоної Армії під час визволення краю [2].

Важливе значення для нашого дослідження має робота колективу українських істориків під назвою «Кривий Ріг: лихоліття 1941—1945 рр.» [5]. Це дослідження написане на основі широкого кола джерел, багато з яких було введено до наукового обігу вперше. Це дозволило показати цілісну картину життя Кривого Рогу в роки нацистської окупації.

Відповідно до цього метою статті є дослідження радянського руху опору на Криворіжжі в роки німецької окупації.

Територія Криворіжжя відрізняється від територій на Заході і Півночі України, відсутністю природних укриттів, які є досить зручними для ведення партизанської війни, високим рівнем урбанізації, і найголовніше це концентрацією великої кількості промислових підприємств які є стратегічними, як наслідок це наявність великої кількості робочого класу, а також національної різноманітності населення. Саме тому найважливішою формою руху Опору проти загарбників на Криворіжжі стала підпільна діяльність. Якщо ведення партизанської війни залежало від ландшафту та пори року, постачання зброї й продовольства, а також від підтримки населення, то підпільна боротьба, з огляду на свою специфіку, значно менше залежала від цих чинників і тому велася протягом усього періоду окупації [1, с. 57].

Організація партійно-комсомольського підпілля в Дніпропетровській області проходила поспіхом, а це означає і в умовах поганої організації. Реальні кроки по створенню вертикалі

структури почалися в перших числах серпня, а отже за два тижні до окупації краю. Саме тому про гарну підготовку навіть не йдеться. Подібна ситуація була характерною для багатьох районів України. Фактично роботу по централізації військово-оперативного керівництва підпільної боротьби в масштабах України налагодити не вдалося, особливо в 1941-1942 рр. [2, с. 100].

Причини невдач радянського руху Опору в 1941 р. аналізуються у радянських та німецьких документах. Серед таких причин німецькі спецслужби виділяють загальний хаос, чистки, проведені серед «активістів», а також депресію, яка охопила людей, залишених для підпільної роботи, під враженням блискавичних перемог вермахту. У підсумковому звіті Українського штабу партизанського руху (далі УШПР) до несприятливих обставин віднесено: а) відсутність зв'язку з радянським тилом; б) швидке вичерпання запасів продовольства і боєприпасів; в) недостатній досвід боротьби; г) зрадництво нестійких елементів. Окрім перелічених причин українські дослідники називають ще декілька. Наприклад, В.Клоков акцентував увагу на тому, що гітлерівці за два роки війни в Європі вже мали чималий досвід боротьби з підпіллям, тоді, як поспіхом підготовлені потенційні підпільники погано розумілися на конспірації [1, с. 67]. І. Курас та А. Кентій вказали на недостатній рівень політичної роботи, порушення принципу індивідуального відбору, не завжди ретельне вивчення ділових рис командно-політичного складу, незадовільно опрацьовані питання конспірації та організації явок і паролів. А.Чайковський основною причиною поразок називає відсутність заздалегідь розробленої програми і конкретного плану розгортання

боротьби, а також централізованого керівництва партизанським рухом та комуністичним підпіллям. Це викликало серйозні труднощі в підготовці кадрів, вироблені найбільш доцільних структурних форм, тактики дій, в організації зв'язку і матеріально-технічного забезпечення. Варто вказати на ще одну причину — під окупацією залишалися функціонери, яких місцеве населення здебільшого знало. Довоєнні конфлікти з владою, старі образи нерідко підштовхували людей до того, що вони вказували ворожим спецслужбам на підпільників [1, с 68].

У цілому організація радянського Опору «згори» обернулася тим, що створені формування спочатку не користувалися підтримкою населення і не мали досвіду боротьби. Крім того, адміністративне втручання у природний процес зародження руху Опору призвело до недбалості у доборі командних кадрів, порушення принципу добровільності, паралелізму в управлінні. Робота з організації руху розпочалася вже під час війни, велася нашвидку і не завжди кваліфіковано [1, с. 68-69].

Що стосується Криворіжжя, то підпільні антифашистські організації були створені по ініціативі патріотично налаштованих громадян, як комуністів і комсомольців, так і безпартійних. Але не дивлячись на це не всі подвиги патріотів були визнані, їх діяльність і досі не знайшла об'єктивної оцінки. Частина підпільних груп не була затверджена Дніпропетровським обкомом КП(б)У в 1962 р. і в наступні роки. Така доля спіткала і підпільну організацію СДТЛФ (Союз добровільних товариств ліквідації фашизму), яка активно діяла

на Криворіжжі та в сільських районах області в 1942-1944 рр., об'єднавши у своїх лавах сотні патріотів [3, с. 46].

За часів окупації міста, було створено за різними даними від 14, до як стверджує історик В.О. Шайкан 18 підпільних груп [5, с. 137]. Вже 1 листопада 1941 року на одному з рудників, підготовлених фашистами до роботи, було вчинено диверсію – декількома вибухами які знищили компресорну установку, підйомник та іще деякі механізми. В результаті було вбито і поранено багато гітлерівців. На початку 1942 р. підпільниками було знищено інший рудник, де окупанти намагалися налагодити видобуток руди. За всі диверсійні акти гітлерівці відповідали жорстким терором – за неповними даними було замучено і розстріляно, а потім кинуте в шурфи понад 7 тис. криворіжців. Кілька тисяч було насильно вивезено до Німеччини на примусові роботи. Тим часом в місті продовжувала збільшуватися кількість підпільників. На вулиці Ольминовського (суч. Василя Суманєєва) було створено явку підпільного міського партії. Господарями квартири були співробітники тресту «Кривбасруда» В.А. Потапенко та його донька Ніна. Зв'язок міському з командуванням Південного фронту було втрачено. Члени міському С. Г. Помельников був відправлений через лінію фронту для відновлення зв'язку. Н.Л. Омельченко і А.Е. Губенко в листопаді 1941 р. вирушили в сільські райони для проведення підпільної роботи, в подальшому доля їх невідома. В такій ситуації член міському В.С. Сингирцов, за відсутності зв'язку з центром, почав діяти самостійно. З числа робітників рудника ім. Дзержинського було створено підпільну групу, до якої входили В.А Потапенко, І.Г.

Кравчено, І.Н. Левоненко, С.С. Плях, Ф.І Квітка, А.Л. Циганков, П.А. Єльченко, П. Лаптева. Підпільниками було підірвано залізничний міст та військовий ешелон, а також виведено з ладу 12 автомашин.

Паралельно в місті виникали нові підпільні групи які в подальшому взаємодіяли між собою, прикладом є група створена у радгоспі № 38 і селищі Мудрьона, організатором останньої був комуніст П.А. Тарандушко, якого було направлено на Криворіжжя наприкінці 1941 р. політуправлінням Південного Фронту. Між групами Тарандушка і Сингерцова було встановлено зв'язок, і спільно проведено декілька диверсій.

У листопаді 1941 р. учителем Ю.М. Козаченком створено в Соцмісті підпільний партійний комітет, членами якого стали В.П, Шевченко, І.Т. Москаленко, М.Є. Стадник. Роботою комітету було створення на станції Довгинцеве підпільної антифашистської групи під керівництвом П.Ю. Щербака і підтримання зв'язку з групою Ф.М. Тарана, що сформувала в той час у Соцмісті. Основні завдання підпільних організацій Соцміста і Довгинцевого полягали в створенні і поширенні листівок і зведень радянського інформбюро, які приймали по радіо. Також приймалися дії щодо здобування зброї, переховування червоноармійців, яким надавали допомогу при переході через лінію фронту, діставали шрифти для підпільної друкарні. Але вже в 1942 р. 15 членів Довгінцевської групи та підпільного комітету було схоплено і замордовано в гітлерівських катівнях. Продовжувала свою роботу група Ф.М. Тарана яка здійснила декілька диверсій на залізниці, зокрема в лютому підпільники пустили під укіс пасажирський і вантажний потяги

ворога. В подальшому їм вдалося визволити в Соцмісті більше 200 юнаків і дівчат, яких кати планували вивезти до Німеччини [4, с. 112-113].

Підпільники Кривого Рогу проводили серед населення значну пропагандистську роботу. За допомогою радіоприймачів, які мали підпільні групи І. Демиденка, Ф. Конюшка, М. Решетняка та інші, патріоти писали та поширювали листівки серед населення. Група Миколи Решетняка з вересня 1941 р. по вересень 1943 р. видала 45 тематичних листівок загальним накладом біля 3 тисяч примірників, які закликали населення саботувати заходи окупантів, вести боротьбу із загарбниками, у сатиричній формі висміювали гітлерівський «рай». Підпільники з групи В. Сінгірцова видали 10 тематичних листівок тиражем в декілька сотень примірників, де також закликали саботувати всі заходи окупаційної адміністрації. Диверсії на залізницях і рудниках вчиняли підпільники групи Івана Деміденка «Держинець», під керівництвом М. Гриньова, Ф. Конюшка, Ф. Тарана та інші. Так, підпільники диверсійної групи Петра Тарандушки відкопали й перерубали підземний кабель Кривий Ріг-Дніпропетровськ, знищили все пальне для тракторів, розукомплектували 7 тракторів (7 тракторних магнето) і, як наслідок, зірвали тим самим посівну компанію 1942 р. Підпільники організацій під керівництвом В.П. Козиненка і М.П. Гриньова в районі станції Довгинцево неодноразово знищували лінію прямого телефонного зв'язку Дніпропетровськ-Кривий Ріг. З метою підготовки до збройного повстання підпільники організації В.П. Козиненка дістали 11 гвинтівок, 1 наган, 3035 штук набоїв, 50 гранат, 16 кг вибухівки,

30 м бікфордового шнура. Масові арешти підпільників цієї організації зірвали план дій, які були розроблені на останньому засіданні 8 травня 1942 р., а планували вони залишити станцію Довгинцево без будь-якого зв'язку, знищити залізничний міст «109 км», знищити начальника кримінальної поліції Кривого Рога Андріяненка, його заступника А. Завизиона, начальника таємної поліції Романа [5, с. 144-145].

Отже, можна зробити висновок, що підпільна форма боротьби з окупантами на Криворіжжі, була найбільш поширеною і ефективною, враховуючи місцевість регіону і його промисловий характер. Формування партійно-комсомольських підпільних груп проходило в форсованому темпі, що відобразилося на якості діяльності підпілля. Але вже в 1942 р. формуються прорадянські підпільні групи, членами яких ставали і безпартійні громадяни. Загалом проводячи підпільну діяльність, окупантам було завдано відчутних втрат в живій силі, техніці, підпільники зміцнювали віру населення в перемогу, та підривали економічну міць гітлерівців, саботуючи роботу місцевих промислових підприємств та посівні кампанії.

Література:

1. Кентій А. Лозицьки В. Слободянюк М. Радянський рух Опору на окупованій території України. Київ, 2010. 55 – 93 с..
2. Мельник А.А. Криворожжє: в пламени війни (1941-1944). Кривой Рог, 2014. 100 – 104 с.
3. Матеріали Четвертих Історико-красознавчих читань. *Криворіжжя: погляд у минуле...* Кривий Ріг, 2018. 46 с.
4. Матеріали Всеукр. наук. конф. «присвяченої 66-й річниці Перемоги, 20-річчю Незалежності України», Кривий Ріг, 11 квіт. 2015 р. *Війна в історичній та індивідуальній пам'яті*. Кривий Ріг, 2011. 112 – 115 с.
5. Стецкевич В.В., Шайкан В.О., Шляхтич Р.П. Кривий Ріг: Лихоліття 1941-1945 рр. (історичні нариси). Кривий Ріг, 2015. 135 – 146 с.

Дробот А. О.,
заступник директора з наукової роботи,
КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР;
асистент кафедри історії України та правознавства,
Криворізький державний педагогічний університет

**ВІДНОВЛЕННЯ ТРАМВАЙНОГО СПОЛУЧЕННЯ КРИВОГО
РОГУ В ПОВОЄННИЙ ЧАС**
(лютий 1944 року – травень 1946 року)

У промислових містах зі складною екологічною ситуацією, до яких слід віднести й Кривий Ріг, однією з першочергових є проблема організації транспортних перевезень з мінімальним рівнем забруднення навколишнього середовища. Особливої актуальності дане питання набуває в умовах надзвичайної протяжності міста. В останні роки в Кривому Розі відбувається заміна рухомого складу тролейбусного парку, за кредитної підтримки Європейського банку реконструкції та розвитку, в рейси виходять міські автобуси, що характеризуються низьким рівнем викиду шкідливих речовин. На часі модернізація ще одного дружнього до довкілля виду транспорту – трамваю, в ході якої, на нашу думку, стане в нагоді досвід повоєнної відбудови в складних економічних реаліях.

Мета – вивчити процес відновлення трамвайної лінії Кривого Рогу під час відродження народногосподарського комплексу Криворізького гірничо-металургійного басейну.

Відповідно до мети сформульовано наступні завдання:

- проаналізувати джерела та літературу з досліджуваної проблематики;
- визначити обсяги завданих збитків трамвайному господарству міста в роки Другої світової війни;

– охарактеризувати особливості відбудови колій та системи електромереж криворізького трамваю в повоєнний час.

Найбільш повні відомості щодо відновлення криворізького трамваю знаходимо в праці місцевого краєзнавця Володимира Бухтіярова «Трамвайних рейок моноліт», яка вийшла друком до 75-річчя пуску першої лінії [2]. Матеріали газети «Червоний гірник» дають можливість реконструювати етапи організації й хід виконання робіт з відновлення міського трамваю [4; 6; 9; 10; 11]. Публікації з округового часопису «Дзвін» проливають світло на стан трамвайного господарства під час окупації [5; 7].

До початку німецько-радянської війни у місті функціонувало 3 трамвайних маршрути, які обслуговувались 21 вагоном: 1-й маршрут – «Вулиця Леніна – Криворізький металургійний завод (КМЗ)»; 2-й – «КМЗ – КХЗ (коксохімічний завод); 3-й – «КХЗ – вулиця Українська». Роком раніше було зведено капітальне цегляне депо на 75 одиниць рухомого складу [1, с. 5]. Станом на листопад 1941 р. в окупованому нацистами та їх союзниками Кривому Розі залишилось десять трамвайних вагонів старого зразка: сім моторних та три причіпних [7, с. 2]. Весь інший рухомий склад разом з цінним устаткуванням було вивезено в Ташкент під час проведення евакуаційних заходів у липні 1941 року [8, с. 4].

За перші три місяці окупації трамвайне господарство зазнало істотних втрат: із парку «забрано» (дослівно з джерела) 5 електромоторів, 1500 шпал, інструменти та запаси вугілля. Через відсутність охорони дистанції колії мали місце факти її руйнування внаслідок вирубування шпал місцевими жителями на паливо.

Скрутна економічна ситуація змушувала криворіжців вигрібати й пісок з-під шпал для господарчих потреб. Частина лінії замащувалась цеглою для покращення пересування колон військової техніки та живої сили [7, с. 2]. В умовах простою майстерні трамвайного управління приймали замовлення на «виготовлення речей з заліза та дерева, на всі хатні речі та сільськогосподарський реманент» [5, с. 4].

Узагальнені дані з обліку збитків, нанесених нацистськими загарбниками криворізькому трамваю, відображено у документі, складеному міською комісією з розслідування злочинів, скоєних окупантами [3, с. 60-63]. До 1941 року в трамвайному парку нараховувалось 13 будівель загальною площею 16374 м³, всі вони в повоєнний час уповноваженим органом визнані як частково пошкоджені. Сума завданих збитків оцінювалась в 472 тисячі карбованців, з них 227 тисяч припадало на устаткування, а 245 тисяч на споруди. До війни колійне господарство складалось з 3 ліній з контактною мережею довжиною в 24 км (за іншими даними – 25 км [1, с. 4; 2, с. 17]). Після визволення міста ситуація виглядала наступним чином: 1 лінія була зруйнована повністю, 2 – частково пошкоджені. Розміри втрат у грошовому еквіваленті дорівнювали 1 мільйон 399 тисяч карбованців. Що стосується контактної мережі, то вона виявилась цілковито знищеною. Це коштувало місцевому бюджету 615 тисяч карбованців [3, с. 62-63].

Враховуючи значний обсяг руйнувань, обмежену кількість кваліфікованих кадрів (на кінець березня 1944 року колектив депо з усіма службами налічував 20 осіб [1, с. 5]), гострий дефіцит матеріалів та техніки, стало зрозуміло, що трамвайному управлінню

самотужки буде не під силу провести широкий спектр відновлювальних робіт. Саме тому 7 листопада 1944 року фронт дій був розподілений на три частини між провідними підприємствами Кривбасу того часу: одна ділянка належала шахтоуправлінню ім. Ілліча, друга ділянка знаходилась в підпорядкуванні Криворізького металургійного заводу, а третя – відносилась до шахтоуправління ім. Дзержинського. Підрядною організацією управління трамваю з будівництва колії та проведення тролей виступило Будівельно-монтажне управління № 1.

Державною комісією було затверджено нову план-схему трамвайних маршрутів міста, що передбачала збільшення швидкості пересування за рахунок запровадження двоколійного руху, без зайвих стрілок та роз'їздів. По суті мова йшла про спорудження нової мережі [2, с. 22]. З метою прискорення відбудови управління трамваю

Відновлення трамвайної лінії (1945-1946 роки).

було перейменовано в управління з будівництва та відбудови трамваю, що дозволило поповнити депо додатковими ремонтниками [2, с. 26].

Згідно з планом будівельні роботи на трамвайній лінії «Місто – Черногорка» повинні завершитись 5 квітня 1946 року. Але на визначену дату здачі ділянки ще не були закріплені колії внаслідок нестачі монтажних підкладок, на відбудові працювало лише 8 робітників, які займались очищенням шпал від деревної кори [11, с. 2].

На ділянці шахтоуправління ім. Дзержинського станом на 29 березня 1946 року не були визначені норми виробітку для працюючих бригад, не встановлені дошки для обліку виконаних завдань, на дистанції колії в 1 км не натягнуті тролєї, не вимощені шпали й не прокладені рейки, причому останні навіть не підвезені до місця укладки. Така ситуація була зумовлена відсутністю налагодженого транспортного сполучення для доставки рейок та шпал [11, с. 2]. На перегоні «Соцмісто – шахтоуправління ім. Дзержинського» зварення стиків виконувало будівельно-монтажне управління № 1. Зварювальні роботи проходили з відставанням через невирішеність питання підключення електропроводки. Затримка підвезення баласту на згаданій ділянці, призвела до того, що процес підняття колії довжиною 180-200 метрів на висоту близько 90 сантиметрів 5 квітня навіть не розпочинався [10, с. 2].

Простої на окремих відтинках будівництва стали наслідком низки чинників, зокрема, надходженням непідходящих деталей та вузлів. Наприклад, управління трамваю замовило Криворізькому

металургійному заводу 7 тонн підкладок, які, як виявилось, не можна було використовувати під підошви рейок. Подібна ситуація мала місце на ділянці шахтоуправління ім. Дзержинського, куди було поставлено 4 тонни підкладок з наварними планками, однак останні на 14 міліметрів перевищували встановлені норми. Зайві краї робітники відрубували вручну за допомогою зубила зі швидкістю 4 одиниці на день. Витрата коштів на комплектуючі, що не відповідали будівельним стандартам, призводила до різкої нестачі гостро необхідних елементів кріплення, таких як півдюймові болти, потреба в яких на 29 березня 1946 року дорівнювала 500 штук [11, с. 2].

На ділянці КМЗ щогли для тролей монтувались просто в землю, в той же час, згідно з технічними правилами експлуатації трамваю вони повинні розміщуватись на бетонних опорах.

Складною залишалась проблема організації соціально-побутового забезпечення робітників та членів їх родин в контексті відновлення міського трамвайного сполучення. Жінки, що працювали на будівельних роботах і мали дитину, були змушені для себе брати хліб в одному магазині, а для малечі – в іншому [10, с. 2]. Більшість робітників ділянки шахтоуправління ім. Ілліча для одержання хліба за картками були прикріплені до магазину № 1, а для одержання промислового краму – до магазину будуправління № 1, відстань між якими складала близько 5 кілометрів. Задля того, щоб отоварити картки, з метою забезпечення мінімальних потреб, працівники змушені були витратити чимало часу, що негативно впливало на обсяг та якість виконаних робіт [11, с. 2].

Численні відставання, простої та зриви графіку з кінця квітня

1946 року почали долатись стахановськими методами, шляхом перевиконання виробітку на дві або три норми, адже колектив криворізького трамваю зобов'язався завершити всі роботи до Міжнародного дня праці [4, с. 2].

Трамвай проходить по вулиці Леніна (2 липня 1946 року). Фотохроніка ТАРС.

Паралельно з будівельними роботами дирекція проводила вирішення нагальних кадрових проблем шляхом набору спеціалістів за наступними вакансіями: водії трамваїв, кондуктори, контролери, робітники колії, електрики, слюсарі [6, с. 4]. З метою підготовки водіїв рухомого складу було організовано курси вагоновожатих [2, с. 26].

В цілому за період 1944-1945 рр. на відбудову трамвайного господарства витрачено 1552 тис. крб. [2, с. 26].

1 травня 1946 року трамвайні вагони вийшли на лінію «Місто –

Соцмісто» для пробного пуску й введення важливого об'єкту в експлуатацію [9, с. 1]. Разом з тим, в наказі № 90 по управлінню міського трамваю зазначається, що «... через несправність стрілок трапилось сходження з рейок вагона № 6. Це призвело до зриву пробного пуску» [2, с. 26]. Станом на травень 1946 року в Кривому Розі ходило 4 трамвайні поїзди. В подальшому планувалось суттєве збільшення рухомого складу [9, с. 1]. Загальний обсяг перевезень криворізького трамваю за 1946 рік склав 3554 тис. чол. [2, с. 28].

Отже, недоліки в роботі з відновлення колійного господарства та системи електромереж криворізького трамваю в повоєнний час зводились до несвоєчасної доставки на ділянці будівельного матеріалу та устаткування; неправильного розташування робочої сили та нормування обсягів виконаних завдань; проведення робіт з відставанням від графіку; замовлення комплектуючих, що не відповідали потребам; неузгодженості керівного складу щодо виконання плану; плинністю робочих кадрів, спричиненою невирішеністю соціальних проблем. І як наслідок – неякісний монтаж рейок, шпал та стрілочних переводів, що в комплексі мав негативний вплив на виникнення аварійної ситуації ще на етапі тестової експлуатації.

В подальшому, на нашу думку, потребують висвітлення такі аспекти досліджуваної теми, як відновлення споруд, ремісничих майстерень та устаткування трамвайного депо, налагодження роботи тягових підстанцій та динаміка поповнення кількості рухомого складу.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. 70 лет криворожскому трамваю. Кривой Рог, 2005. 6 с.
2. Бухтіяров В. Трамвайних рейок моноліт. Кривий Ріг : Видавничий дім, 2010. С. 28.
3. Мельник О. Криворіжжя : від визволення до Перемоги. Хроніка подій з 22 лютого 1944 до 9 травня 1945 р. Кривий Ріг : Видавничий дім, 2005. С. 62-63.
4. Недосік Н. Стахановці. *Червоний гірник*. 1946. № 56 (26 квітня). С. 2.
5. Оголошення про прийняття замовлень майстернями «Управління трамваю». *Дзвін*. 1942. № 47 (27 січня). С. 4.
6. Оголошення про вакансії в управлінні Криворізького трамваю. *Червоний гірник*. 1946. № 57 (28 квітня). С. 2.
7. Олійник В. Місто мусить мати трамвай. *Дзвін*. 1941. № 17 (9 листопада). С. 2.
8. Петренко В. Криворожському трамваю – 80 лет. *Криворожский коллекционер*. 2015. № 2. С. 3-8.
9. Пущено криворізький трамвай. *Червоний гірник*. 1946. № 61 (5 травня). С. 1.
10. Ткач Д. Недоліки виправляються повільно. *Червоний гірник*. 1946. № 46 (5 квітня). С. 2.
11. Ткач Д. Розмов багато, а діла мало. *Червоний гірник*. 1946. № 44 (29 березня). С. 2.

Агеєнко С. О.,
завідувач науково-експозиційного відділу,
КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР

ХУДОЖНИКИ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ НА БУДІВНИЦТВІ КРИВОРІЗЬКОЇ ДОМЕННОЇ ПЕЧІ №9

Промисловий розвиток Кривбасу у 1950-1970 роках сприяв популяризації такого жанру в мистецтві як індустріальний пейзаж. Визначення творчого внеску художників Дніпропетровщини, розкриття значення їх робіт в різних науково-історичних аспектах є актуальним для дослідження особливостей урбаністичної культури України в період відносної соціальної стабільності у Радянському Союзі.

Мета статті – показати роль образотворчих робіт у дослідженні історичних подій, як одного з видів наочно-інформаційних джерел; з'ясувати особливості сприйняття й відображення художниками Дніпропетровщини процесу спорудження найбільшої у світі на той час доменної печі.

Аналізуючи твори митців, об'єднаних загальною тематикою: «Будівництво криворізької доменної печі № 9», ми поставили завдання показати окремі етапи і процеси будівництва, дослідити основні жанри і техніки, застосовані авторами, визначити роль людей мистецтва у популяризації новобудови, розкрити місце художніх робіт періоду домнобудування у творчості відомих живописців, графіків та скульпторів Дніпропетровщини.

31 грудня 1974 року свій перший чавун видала найбільша у світі доменна піч №9 Криворізького металургійного заводу. Домна-гігант

введена у дію в строк. Головна домна країни, небачена до цього споруда, народилася завдяки рішучим і героїчним діям кращих досвідченіших організаторів і провідних спеціалістів металургійної промисловості республіки – вчених, конструкторів, інженерів, техніків; самовідданих і невтомних людей праці – будівельників, монтажників, бетонників, шоферів, мулярів, зварювальників, які впродовж 30 місяців успішно виконали величезний обсяг робіт [6, с. 110]. Перемістили більш ніж 17 мільйонів кубометрів ґрунту, залили близько 300 тисяч кубометрів бетону і залізобетону, змонтували 89 тисяч тонн металевих конструкцій, 33 тисячі тонн технологічного обладнання, 57 тисяч тонн вогнетривів, проклали більш ніж 120 км залізничних шляхів [8].

Перший бетон у фундамент ДП-9 було закладено 20 червня 1972 року на майданчику, де в перспективі виросте друга черга металургійного заводу [2]. В найбільш напружені місяці на будові працювало одночасно понад 14 тисяч чоловік. Пліч-о-пліч трудилися росіяни, українці, білоруси, казахи, узбеки, молдавани – представники більш ніж 200 національностей. Деталі і конструкції, механізми і обладнання виготовляли 1985 підприємств із 100 міст СРСР. Діяла чітка система морального і матеріального стимулювання. З особливою силою розгорілося змагання серед домнобудівників, головним девізом якого стали слова: «ДП-9 – достроково, високоякісно, економно!» [6, с. 106, 107].

Художникам запропонували відобразити цю визначну подію у своїх творах. З перших днів організовувалися групові виїзди на будмайданчик, там були облаштовані їдальні, магазини, буфети,

кіоски, медпункти та інші зручності. Прибували митці не лише з Кривого Рогу, а й Дніпропетровська, Києва, навіть із-за кордону (НДР). День-у-день, разом з монтажниками, мулярами, зварниками приходили сюди живописці, графіки, скульптори. Сотні етюдів і замальовок, зроблені з натури, стали своєрідним мистецьким літописом трудових буднів і свят домнобудівників, цінним документальним матеріалом, який відображає окремі етапи і процеси роботи різних бригад, а також індивідуальний внесок у загальну справу конкретних особистостей.

Художники з Німецької Демократичної Республіки на ДП-9.

Результатом творчих пошуків художників з даної тематики стало створення серій, циклів і окремих робіт – жанрових композицій, індустріальних пейзажів, сюжетних і образних портретів – понад 300 творів, виконаних в різних техніках: живописні картини (олія, гуаш,

акварель, пастель, змішана техніка), графічні аркуші (вугілля, олівець, ліногравюра, літографія, автолітографія, металографія), скульптури (гіпс, тонований гіпс, склоцемент).

Кращі з них були представлені на Обласній художній виставці «ДП-9. Живопис. Графіка. Скульптура», яка відкрилася у виставковій залі Криворізької художньої школи №1 (грудень 1974 р.) та на Республіканській художній виставці «Художники Дніпропетровщини на ДП-9» (Київ. 1975) [9]. У 1976 році друком вийшов альбом «Дев'ята домна. Художники України на будовах дев'ятої п'ятирічки» до якого увійшли 73 репродукції 48 авторів [4].

Павло Загребельний, у вступній статті до альбому подає коротку характеристику мистецьких досліджень на новобудуванні, підкреслює масштабність та унікальність зображувальних об'єктів: «Художники були присутні тут з перших днів творення, вони мовби вибудовували свою власну домну на полотнах, завдяки їхньому натхненню ми ще довго уявлятимемо собі всю красу і неповторність того, що діялося на одному з найбільших будівельних майданчиків тодішньої радянської сучасності.

Дев'ята домна Криворізького металургійного заводу – це вже не просто металургійний агрегат, це щось набагато величніше саме завдяки своїй неповторності. П'ять тисяч кубометрів об'єму, чотири мільйони тонн чавуну на рік, висота понад вісімдесят метрів, діаметр горна – понад сімнадцять метрів, під землею прокладено бетонні тунелі, по яких течуть цілі ріки води, великого діаметра трубопроводи посиляють з повітронагрівників океани повітря в «легені» домни. Естакадний «міст», який кілометрово простягнувся

від гірничо-збагачувального комбінату, подає в черево домни щодоби цілі ешелони рудного агломерату, спеціально збудована поряд величезна ТЕЦ свій струм віддає для складних механізмів і агрегатів, для комп'ютерів, які керують усіма процесами споруди, для установок кондиціонування повітря, бо це вже й незвичайна домна, а мовби керований вулкан безперервної дії. Тоді найсміливіша уява не могла змалювати того гармонійного дива, яке постане тут у короткому часі» [4, с. 6, 7].

«Монтаж кауперів», «Трубопровід ТЕЦ», «Повітронагрівники», «Каупери», «Монтаж ділянки гарячого дугтя», «Будівництво гранустановки», «Будівництво ливарного подвір'я», «Монтаж теплопроводу», «Градирня», «Агломератна фабрика», «Шляхопровід» – це деякі назви із переліку творів, представлених у даному виданні, та, знайомлячись з ними, вже можна переконатись, що дев'ята доменна піч – потужний промисловий комплекс з теплоелектроцентраллю, окремою системою водопостачання, розгалуженою залізничною сіткою та багатьма іншими об'єктами. Таким же чином можна дізнатись імена конкретних домнобудівників, серед яких відомі «Почесні будівельники ДП-9» – бригада заслуженого будівельника УРСР А. П. Матвієнка, Герой Соціалістичної Праці, бригадир І. А. Бакунець, бетонниця Наталія Ізранцева, комсомольсько-молодіжна бригада монтажників Віталія Поліщука, бригадир теслярів Пентило, бригадир Маракуца, бригадир монтажників Бурлейко, зв'язківець Ліхтар, електромонтажниця Людмила Риженко, кранівниця Корсан, монтажник Кар'єв, бригадир торкретників Яковишин, бетонниця Луценко, арматурник Павик,

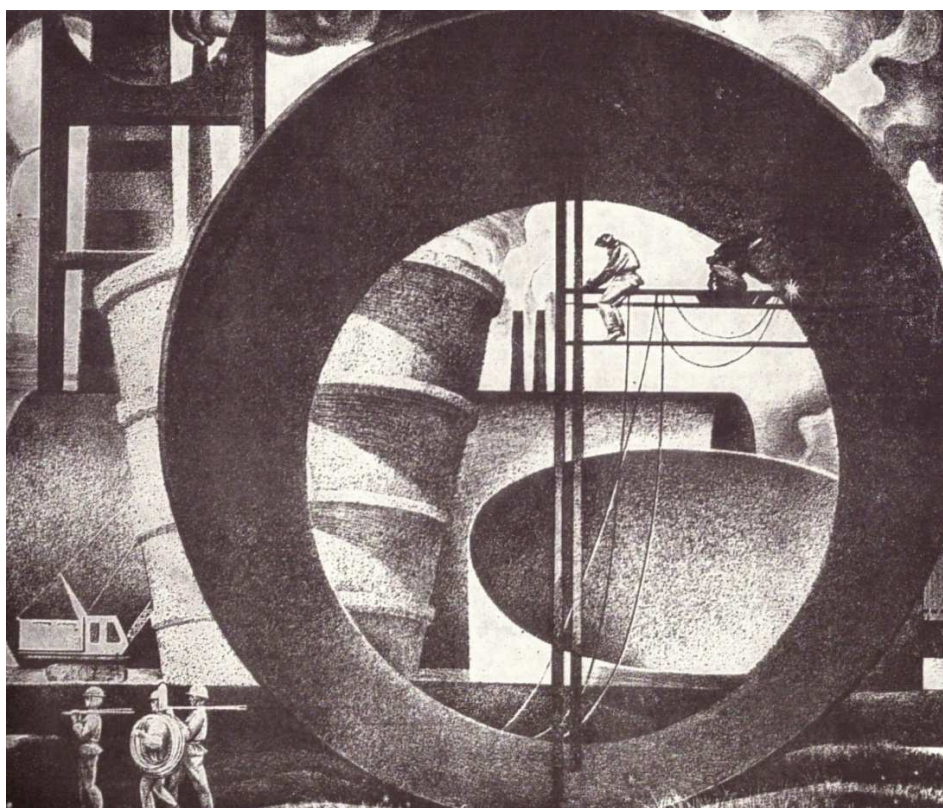
маляр Анищенко, бригадир бригади шоферів Шевченко та перший горновий ДП-9 Радченко [4].

У 1970-ті роки, в час, коли вітчизняне образотворче мистецтво утверджувалося на засадах соцреалізму, в період нового індустріального розвитку СРСР, невід'ємною частиною творчого доробку відомих майстрів пензля стали саме промислові краєвиди новобудов різних регіонів взагалі, і Кривбасу, зокрема. В персональних каталогах багатьох митців з'явилися твори, присвячені важливому всесоюзному комсомольському будівництву криворізької «дев'ятки».

Один із провідних живописців Дніпропетровщини, заслужений художник УРСР Михайло Олександрович Кокін, відомий в портретному жанрі, в результаті пленерних поїздок на будівельний майданчик створив образи енергійних і жіночних бетонниці Наталії Ізранцевої та Зої Веремєєвої із бригади ім. Ю. Гагаріна, романтичних та мужніх електромонтажника В. Гірка та бригадира бригади шоферів Шевченка. У статті персонального каталогу митця дані портрети охарактеризовані як колористично щедрі, композиційно різноманітні, які розкривають в емоційному ключі характери радянської людини праці [5].

Мистецтвознавець Л. В. Богданова, у вступній статті до каталогу творів дніпропетровського художника-графіка Федора Максимовича Клименка зазначає: «Поїздки на будівництво доменної печі №9 в Кривому Розі, грандіозний вигляд цього гіганта сучасної індустрії, натхненна праця будівників, дали йому можливість ще і ще раз почути і побачити мужні ритми нашого життя, відчути естетику

промислових мотивів. Він створює серію «Індустріальне Придніпров'я» (1971-1974), досягаючи своєрідності у вирішенні даної теми. Художнику особливо вдаються графічні аркуші, створені на будівництві ДП-9. Він виразно організовує їх, конструктивно чітко, ритмічно, гарно розміщує могутні шароподібні металеві конструкції, на монтажі яких працюють люди (автолітографії «Трудові будні ДП-9» та «Весняний день»). Невеликі фігурки монтажників сприймаються не стафажамі, а тією розумною силою, яка творить технічне диво» [10].

Ф. Клименко. Автолітографія. Весняний день. 1974 р.

У творчості періоду 1970-х років дніпропетровського художника Віктора Івановича Матюшенка переважають ліричні живописні пейзажі, та, будучи людиною, яка живе у великому індустріальному центрі і щоденно спостерігає за стрімкими темпами появи нових

промислових гігантів, бурхливим ритмом діяльності бригад молодих будівників, він небезпідставно стає автором ряду монументальних індустріальних краєвидів. Під розмахом його пензля народжуються величні і урочисті, вражаючі симфонією кольору та динамікою композиції сюжетні композиції, одна з яких присвячена славнозвісному будівництву криворізької ДП-9: «На землі криворізькій», п/о, 1974 р. [3].

Й. Білополий. Бетонниця Луценко. по. 1974 р.

В портретній галереї Йосипа Авксентійовича Білополого також важливе місце займає образ людини праці. В каталозі персональної виставки творів живописця згадується про портрети домнобудівників: «В звичному світі техніки з необхідними для різного роду професій інструментами він відображає в композиційних портретах висотника-арматурщика М. Павика,

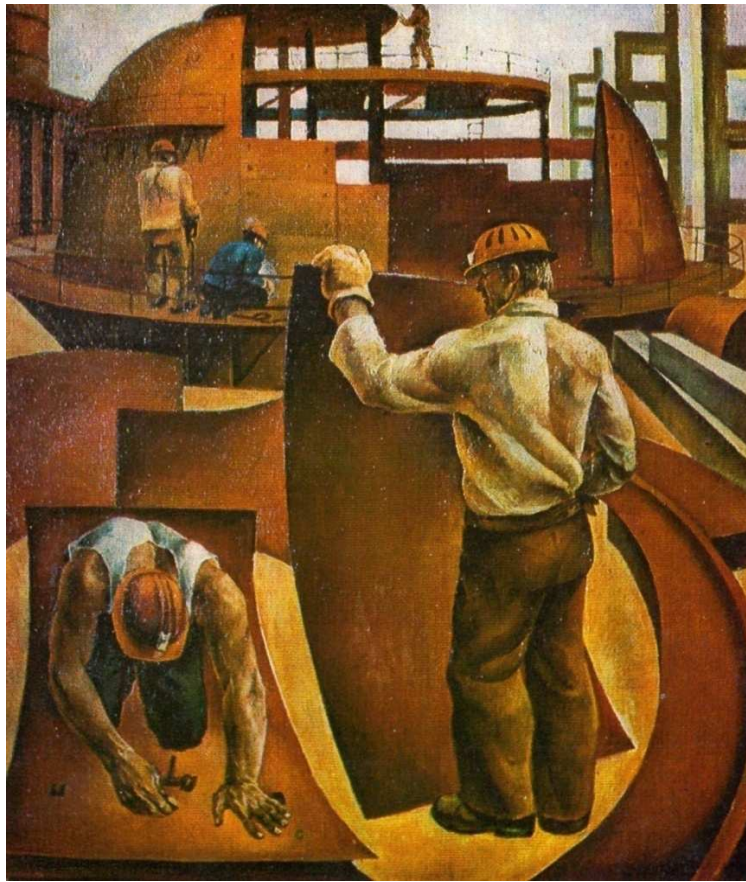
бетонницю Луценко, вальцовщика А. Чередниченка. В їх спокійних позах, в сміливо написаних фігурах, в сильних руках зовсім непомітна невпевненість перед технікою, перед важкою справою, небезпекою професії. В живій пластиці обличчя – воля, цілеспрямованість, стійкість...» [7].

Конкретні приклади результатів пленерної роботи криворізьких митців наведені у статті міської газети «Червоний гірник» від 21.12.1974 р. «Домни літопис художній» під авторством А. Бережного, де мова йдеться про відкриття обласної виставки: «За вікнами грудень, похмурий вечір, а тут, у виставочному залі художньої школи, – сонце трудового дня, жар робочих долоней, краса героїчних буднів на спорудженні дев'ятої доменної печі заводу «Криворіжсталь». Понад двісті робіт представлено на обласну художню виставку. Її девіз – «ДП-9. Живопис. Графіка. Скульптура».

Десятки художників черпали натхнення у сонячній палітрі гігантської будови, і кожен з них у міру свого таланту намагався оспівати її славних людей.

Багато цікавих картин, скульптурних портретів, графічних робіт представлено на виставці. Чи не найбільшу увагу привертають твори Д. Грибка. Захоплює полотно «Монтаж ДП-9. Бригада А. П. Матвієнка». Ось де на весь зріст постає поезія натхненної праці, краса робочої людини! Відчуваєш, що велетенська будова, її ритм приносить радість, духовне збагачення для будівничих. Ще одна картина Д. Грибка – портрет бригадира комсомольсько-молодіжної бригади С. П. Лещенка – виділяється глибоким психологізмом, пластичною виразністю. Полотно В. Маклока «Купол» теж дуже

вдало передає поезію робочих буднів на ДП-9. Акварель А. Мальцева відтворює обідню перерву на будові. Інша його акварель поетично показує гігантську будову і назва дуже вдала – «Криворізький орган».

В. Маклок. Купол. по. 1974 р.

Так, будова й справді чимось асоціюється з цим музичним інструментом. Г. Дубцов зображує бригаду вогне тривників. Не кожен знає, що труд у них – ювелірний. Тут треба дотримуватися точності до мікрона. Подовгу не відходять відвідувачі і від творів Г. Шишка, П. Ситника, О. Васякіна та багатьох інших учасників виставки.

Все нові й нові картини, скульптури, все нові враження. Так, художники нашої області вклали своє творче горіння, щоб якнайкраще відобразити літопис домни» [1].

Отже, аналізуючи твори образотворчого мистецтва, вивчаючи професійний доробок художників на основі їх персональних каталогів та збірних альбомів, можливо детально дослідити конкретні історичні події і сформувані уявлення про різні об'єкти. В даному випадку – про створення унікальної будови всесоюзного рівня – криворізької доменної печі № 9. Крім цього, портретні образи домнобудівників можливо використовувати як наочно-інформаційне джерело, особливо в разі відсутності фотоматеріалів.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Бережний А. Домни літопис художній. *Червоний гірник*. 1974. 21 грудня. С. 4.
2. Бурейко С. Г. Криворізький велет / редактор : Жарова В. П. Дніпропетровськ : Промінь, 1974. С. 10.
3. Виктор Матюшенко. Персональная выставка произведений. Каталог. / составитель: Людмила Богданова, художественный редактор: Хворост В. И. Днепропетровск, Областная книжная типография Днепропетровского управления по делам издательств, полиграфии и книжной торговли. 1975. С. 8.
4. Дев'ята домна. Художники України на будовах дев'ятої п'ятирічки. Альбом. Київ : Мистецтво, 1976. 74 с.
5. Заслуженный художник УССР Михаил Александрович Кокин. Пейзажи Украины, Чукотки, Камчатки. Каталог / составитель: Людмила Богданова, художественный редактор: Хворост В. И. Днепропетровск : Областная книжная типография Днепропетровского управления по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, 1978. С. 5.
6. Иванов Павел Степанович, Ефремов Александр Андреевич, Роздольский Антон Степанович и др. История фабрик и заводов. «Криворожсталь»: Очерк истории криворожского ордена Ленина, ордена Трудового Красного Знамени металлургического комбината «Криворожсталь» имени В. И. Ленина. / Редактор: Качамкин А. И. Днепропетровск : Промінь, 1984. 130 с.
7. Иосиф Авксентиевич Белопольй, живописец, член Союза художников СССР. Персональная выставка произведений. Каталог. / Составитель Богданова Л. В. Редактор Тверская Л. В. Днепропетровск : Областная книжная типография Днепропетровского управления по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, 1980. С. 4-5.
8. Степанюк Д. П., Антопольский Б. М., Гаевский В. Д. Вся жизнь – на пусковых стройках! Житомир : Рута, 2017. С. 62.
9. Тверская Л. В. Девятой криворожской посвящается. *Советская культура*. 1975. № 10 (31 января). С. 1.
10. Федор Максимович Клименко. График. Член Союза художников СССР. «Песни земли моей» Персональная выставка произведений. Каталог. / Составитель Богданова Л. В., редактор Тверская Л. В. Днепропетровск : Областная книжная типография, 1981. С. 7-8.

Тарабара О. М.,
науковий співробітник,
КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР
(Тернівський філіал)

ЕКСЛІБРИС У ТВОРЧОСТІ КРИВОРІЗЬКОГО МИТЦЯ БОРИСА КУНОВСЬКОГО

Борис Куновський (1927-2002) – яскравий представник образотворчого мистецтва на Криворіжжі останньої третини ХХ ст. Працюючи в техніці ксилографії, ліногравюри та гравюри на пластику, гравер досяг значних успіхів у виготовленні екслібрисів. Ним виконано близько двохсот робіт для книголюбів України, Росії, Казахстану та інших держав. Завдяки книжковим знакам ім'я криворізького майстра стало відомим в багатьох містах та країнах, де діють клуби екслібрису. На сьогоднішній день більша частина творчої спадщини Бориса Павловича знаходиться в збірках його рідних та приватних колекціях. Частина мініатюр, виконаних за період 1970-2001 рр., зберігається у фондах Тернівського філіалу Криворізького міського історико-краєзнавчого музею. Заклад володіє найповнішим зібранням творчого доробку екслібрисиста, яке налічує 275 одиниць оригінальних графічних творів. Частина колекції була вручена автором ще за життя, решту передали донька Вікторія Полканова та його друг, місцевий краєзнавець Олег Мамонов.

Метою статті є аналіз творчості провідного криворізького митця та визначення основних тематик його робіт на прикладі музейного зібрання екслібрисів.

Борис Павлович Куновський народився 10 червня 1927 р. у селі Божедарівка Криворізького району Дніпропетровської області.

Любов до малювання привела його у 1958 р. до Московського поліграфічного інституту на факультет художнього оформлення книг та журналів. Мріяв бути мультиплікатором. Проте тяжка недуга (параліч правої сторони тіла) не дала змоги закінчити навчання у вузі. Із 1969 р., щоб розвивати неслухняну руку, почав займатися екслібрисом, і згодом фахівці почали визнавати його як самобутнього автора [6].

В другій половині 80-х рр. ХХ ст. художник досяг технічної зрілості в створенні екслібрису в ліногравюрі. Цьому сприяли постійні вправи з різьбою лінолеуму і, відповідно, щорічне збільшення числа нових праць. Свої знаки він присвячував і дарував людям різних професій. Дані мініатюри увійшли до престижних європейських та американських каталогів. Як учасник різноманітних міжнародних виставок-конкурсів, Борис Куновський був відзначений численними дипломами. Зокрема, він став дипломантом виставки-конкурсу «Сакральний екслібрис» (Вільнюс, 1992), міжнародного конкурсу екслібрисів, присвячених Варшавському повстанню (Варшава, 1994), Міжнародної виставки «Жінка в екслібрисі» (Київ, 1996), міжнародного конкурсу екслібрисів, присвячених 200-річчю з дня народження Адама Міцкевича (Краків, 1998), міжнародної виставки-конкурсу екслібрисів, присвячених 275-річчю м. Єкатеринбурга (Єкатеринбург, 1998), міжнародної виставки екслібрисів до 100-річчя Кудайбергена Жубанова (Актобе, Казахстан, 1999), Інтернаціональної виставки «Український книжковий знак» (Лондон, 1999) та багатьох інших. Роботи майстра з циклу «Шевченкіана» прикрасили експозиції канівського музею-

заповідника на Чернечій горі та музею Т.Г. Шевченка в Торонто (Канада). За внесок до Києво-Могилянського братства у відродження Університету «Києво-Могилянська Академія» художник був відзначений дипломом цього навчального закладу [7]. Його вагомий творчий вклад у мистецтво відзначено Почесною грамотою Дніпропетровського обласного управління культури та мистецтв. А виконком Кривого Рогу нагородив митця орденом «За заслуги перед містом» [8, с. 5].

У ці роки живописець створив свій перший ювілейний цикл творів, присвячений заслуженому українському діячу – поету і художнику Тарасу Шевченку. Його успіхи були відзначені дипломами за участь у республіканській виставці, присвяченій 175-річчю з дня народження Кобзаря у 1989 р. В 1996 р. вісім екслібрисів Бориса Павловича увійшли до альбому «Шевченкіана в екслібрисах». Це знаки для колекціонерів Анатолія Ялового, Володимира Онищенка, мистецтвознавця Андрія В'юника, а також Віри Швець, Миколи Коробкита Федора Плотніра. Багато книг Федора Михайловича прикрашені екслібрисами Куновського, який виконав на його ім'я декілька різних знаків шевченкової тематики. Цікавими за композицією та змістом є гравюри для професора Анатолія Кузьмовича Фоменка, збирача шевченкіани. У 2000 р. гравер відгукнувся на прохання колекціонера та знавця книжкових мініатюр з міста Хмельницького Віталія Матеуша, який вирішив відзначити входження в нове тисячоліття серією книжкових знаків на історичну тему. Саме криворізького майстра він попрохав виконати шевченківські знаки на його ім'я для збірки «Екслібриси 2000 року».

Одним з останніх знаків на шевченківську тематику був знак до ювілею клубу «Кобзар», виконаний у жовтні 2001 р. [8, с. 3-5].

Відгукувався гравер також на різні історичні дати та події. У екслібрисах для бібліотеки А. Дробота відбито ювілейну дату – 100-річчя рудоуправління ім. Р. Люксембург [3]. У роботах для А. Назаренко, А. Марченко, В. Григор'єва знайшли своє відображення постаті шахтарів. Протягом 1984-1985 рр. він створив екслібриси до відомої героїчної поеми «Слово о полку Ігоровім» кінця XII ст. Знак для бібліотеки С. Воїнова зображає князя Ігоря на фоні війська. У композиціях екслібрисів для московського біолога Г. Сумарокова та А. Ялового об'єднуючим образом виступає давньоруський співець Боян. Такий підхід художника відображає соціально-історичну подію з певним емоційним забарвленням та варіативністю створення.

Ще один графічний цикл художник-екслібрисист присвятив героїчному минулому запорозьких козаків. Дана тема, як він сам згадував, була цікава йому ще з дитинства: «Передусім – це той дивовижний козацький край, в якому я виріс. Мене завжди надихали краєвиди наших степів, селянський побут і фольклор. Я захоплювався козацтвом і всім тим, що з ним було пов'язане. У дитинстві картина Іллі Рєпіна «Козаки пишуть листа турецькому султанові» справила на мене таке величезне враження, що я зробив собі оселедця, щоби бути подібним на героїв цієї картини» [2]. Книжні мініатюри В. Лавриненка, А. Ялового, В. Кулішова, І. Кузуба, М. Жовтобрюха, В. Хвороста, В. Дудки, В. Колісника та П. Нестеренка об'єднує козацька тематика, але в цій зовнішній схожості автор прагнув

показати внутрішнє розмаїття козацького життя. Центральна фігура цієї серії – козак, постає не лише як охоронець степових земель. Автор з гумором відтворює різні риси вдачі предків.

Літературні образи творів М. Гоголя посідають в творчості екслібрисиста чільне місце. «Люблю Гоголя. Це такий багатючий світ, таке розмаїття образів, які дають поживу для творчості митця, що з ним не зрівняється більше ніхто», – зізнавався в інтерв'ю Борис Павлович [2]. Серед робіт виділяються екслібриси, присвячені «Вечорам на хуторі біля Диканьки» та «Ночі перед Різдвом». Запам'ятовуються улюблені гоголівські образи, які не очікувано засвітилися на мініатюрах: Одарки і дяка, Вакули і Чорта, робота присвячена легенді про «червону свитку» [4]. Героям повісті «Тарас Бульба» присвячені екслібриси, виконані для Володимира Бульби з Торонто. Книжні знаки для А. Кузьменка та художника В. Дмитренка містять портретні зображення великого літератора.

Митець не одноразово звертався до сюжету О. Пушкіна: в 1990 р. він взяв участь в конкурсі «Пушкін в екслібрисі» в Кишиневі (Молдова) [1]. Наступні книжкові знаки з'явилися протягом 1993-1999 рр. для збирачів пушкініани В. Хвороста, А. Зуєва, П. Берзинь, О. Лебедева. В цих мініатюрах митець відтворив не лише постать поета і його лінійні портрети, а й виконав цілі сюжетні композиції із зображенням письменника біля дуба, обвитого ланцюгом, по якому йде кіт, що передають узагальнений образ казок Пушкіна.

Творчість класиків української літератури також не залишилась не поміченою Б. Куновським. Майстер виконав екслібриси із портретним зображенням видатної української поетеси Лесі

Українки, поетів Івана Франка та Василя Симоненка. Екслібрис «Книгозбірня В.М. Гончара» – мініатюрна ілюстрація до роману «Чорна рада» із профільним портретом Пантелеймона Куліша. Ці та інші знаки із зображеннями Тараса Шевченка, гетьмана Богдана Хмельницького, митрополита Івана Павловського та Петра Могили започаткували серію портретів видатних українців, об'єднаних великою любов'ю до Батьківщини, яку мріяв створити митець [5, с. 32].

Але найбільшим є цикл екслібрисів для друзів. Є серед мініатюр і роботи, присвячені землякам: художникам Григорію Синиці, Миколі Рябоконию, Михайлу Німцю, екологу й громадському діячеві, політику Миколі Коробку, інженеру Віталію Кононенку, архітектору Юрію Сичу, простим людям – пасічнику, друзям, коханій [4]. Чимало мініатюр автор присвятив селу Зеленому (нині Петрівського району Кіровоградської області), в якому минуло його дитинство. Як зізнався Борис Павлович у своїх спогадах, саме це мальовниче українське село подарувало майбутньому живописцеві найкращі враження на все життя. Там звела його доля з відомим у майбутньому українським поетом Іваном Хоменком, якому він присвятив екслібрис [7]. З-під різця художника вийшли графічні твори пам'яті композиторів Людвіга ван Бетховена і Фридерика Шопена, художника і винахідника Леонардо да Вінчі, письменника і авіатора Антуана де Сент-Екзюпері, поетів Михайла Лермонтова, Адама Міцкевича та Юзефа Ломпи, драматурга, письменника Антона Чехова, скульптора Івана Кавалерідзе, вченого і перекладача Кудайбергена Жубанова, актора, поета-барда Володимира Висоцького, музиканта Віктора Цоя

та інших. Легкістю і точністю декоративних елементів відмічений ряд книжних знаків, які умілець виготовив для жінки-космонавта Світлани Євгеніївни Савицької, мистецтвознавця Семена Івенського, художника-графіка Євгена Декана [9, с. 4].

Власні екслібриси у Б. Куновського своєрідні і не завжди відповідають характеру бібліотеки автора. У них обов'язково є герой – персонаж із світу захоплень майстра. Ним може постати будь-яка історична постать, або ж різні тварини, птахи. Закономірним продовженням власних екслібрисів є родинні. Це виключно дитячі книжні знаки, присвячені онучкам художника Тетяні та Ользі, у яких виразно простежуються мотиви улюблених вітчизняних та світових казок.

У мистецьких роботах виявилось досконале володіння майстра шрифтом. Борис Павлович створював власні унікальні варіанти, що були призначені для конкретного екслібрису і відповідали певній тематиці та несли не лише смислове навантаження, а й ставали закономірною, невід'ємною часткою самої композиції, надаючи їй необхідної декоративності. Мініатюри виконував у двох, а інколи і в трьох варіантах, підписуючи кирилицею чи латиницею.

Отже, книжкові знаки складають вагомий внесок митця в мистецтво малих графічних форм. Слід зауважити, що усім роботам присутня чітка, майже ювелірна лінія, що підкреслює пластичність форми, експресію руху. Його гравюри виділяються багатою фантазією, влучним гумором, композиційною завершеністю. Поступово, вдосконалюючи своє вміння, Б. Куновський знайшов

власну манеру виконання і втілював у екслібрисах не просто бажання замовника, а часточку своєї неповторної особистості.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Біографічна довідка Бориса Павловича Куновського, 2002. Тернівський філіал КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. б/н.1 арк.
2. Гончар В. Таємний і явний світи Бориса Куновського. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/panoramadnya/taiemniy-i-yavniy-sviti-borisa-kunovskogo> .
3. Дубницька Л. Стрімкий політ різця. *Червоний гірник*. 1987. 18 жовтня. С. 4.
4. Думанский В. Мастер гравюры и экслибриса. URL: <https://day.kyiv.ua/ru/article/media/master-gravyury-i-ekslibrisa>
5. Михайличенко Н. Окрилена пам'ять: реквієм по Борисові Куновському. *Саксагань*. 2006. №2. С. 31-33.
6. Панова М. Штрихи до портрету майстра. *Червоний гірник*. 2002. №10.(19 січня). С. 2.
7. Стецюк В. Відродив в собі митця. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/kultura/vidrodyv-v-sobi-mytsya>
8. Шевченкіана Бориса Куновського в екслібрисах. Каталог / Автор-упорядник В. Хворост. Дніпропетровськ, 2002. 24 с. // Тернівський філіал КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. КН796. К-172.
9. Эксибрисы Бориса Куновского. Каталог / Составитель В.И. Хворост. Редактор Р.А. Лазарева. Днепропетровск, 1990. 31 с. // Тернівський філіал КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. КН-2403. К-446.

Чубенко А. Є.,
головний зберігач фондів,
КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР

ФОРМУВАННЯ ТРАДИЦІЇ НА КРИВОРІЖЖІ **(на прикладі святкування Дня міста)**

Однією з ознак індивідуальності населеного пункту або регіону є наявність власних традицій, притаманних саме цій місцевості. Достатньо сталою і утвердженою в часі є традиція святкування Дня міста, започаткована у 1975 році.

Автором на прикладі цього свята будуть визначені передумови, основні ознаки та характерні особливості формування певної традиції на Криворіжжі.

Серед завдань:

- вивчити витоки формування традиції;
- дослідити форми та особливості святкування Дня міста;
- проаналізувати характерні риси даного свята у порівнянні з іншими загальноміськими заходами, що проводилися у другій половині ХХ – початку ХХІ століть.

Свято Дня міста, що регулярно відзначається у Кривому Розі протягом двадцяти років, сприймається навіть старшим поколінням криворіжців як щось усталене, традиційне, звичне. Насправді ж шлях від разового заходу до перетворення на традицію був достатньо складним, і лише з третьої спроби свято укорінилося в нашому місті, ставши одним з маркерів місцевої самоідентичності.

Попередником Дня міста можна вважати свято Трудової Слави, що відзначалося щорічно протягом 1960–1971 рр. Під час заходів, що

проводилися переважно на стадіоні рудника ім. XX Партз'їзду, робітничі колективи підприємств не лише представляли свої трудові досягнення, а й, за допомогою власних самодіяльних колективів, ілюстрували певні події минулого та сучасності. Основною темою були епізоди подій 1905–1907 та 1917–1921 років. Під час театралізованих заходів заводчани у гримі представляли знакові фігури з партійної історії – В. І. Леніна, Ф. Е. Дзержинського, В. І. Чапаєва тощо – або узагальнені образи – революційного матроса, кіннотника армії Будьонного, комісара у шкірянці. Готувалися бутафорські панцерники, тачанки, навіть масштабні макети бойових кораблів (насамперед, крейсера «Аврора»). Також популярними темами були події Другої світової війни, сатиричне висвітлення протистояння радянського та капіталістичного способу життя, засудження агресії блоку НАТО, демонстрація дружби радянських народів та єднання різних класів населення СРСР – образи робітника і колгоспниці тощо [11].

Під час кола по стадіону глядачі мали змогу оцінити застигли у нерухомості фігури аматорів, що стояли у впізнаваних позах. Всі подібні інсталяції густо декорувалися партійною та радянською символікою, супроводжувались музикою духових оркестрів, що виконували марші та композиції, які відповідали представленій епосі – революційні, партійні, агітаційні пісні. Прикметними особливостями даного свята були незначна присутність місцевого елемента у відображенні історичних подій і незадіяність відомих акторів та виконавців [13].

Спочатку свято проводилося у двадцятих числах липня, потім – у кінці травня, з 1967 року – у двадцятих числах вересня. Востаннє воно пройшло 25 вересня 1971 року і було приурочене до вручення місту першої урядової нагороди – ордена Леніна, отриманого за успіхи у 8-ій п'ятирічці (1965-1970 рр.) – найуспішнішої за часи існування СРСР [12].

Рік 1972-й пройшов під гаслом святкування 50-річчя СРСР, тому свято окремо не відзначалося – практично усі основні теми були використані під час різноманітних заходів, що проходили протягом року.

У 1972–1973 роках на замовлення місцевого партійного керівництва директор Криворізького історико-краєзнавчого музею Яків Ракітін, чиє ім'я носить колишня вулиця Ногіна Покровського району, та доктор історичних наук, професор Криворізького державного педагогічного інституту Петро Варгатюк провели масштабний пошук по архівам СРСР з метою встановлення дати заснування міста. Результатом їх роботи стала теорія про походження міста від поштової станції Кривий Ріг, відкритої на Кизикерменському шляху 27 квітня (8 травня за новим стилем) 1775 року. Ця дата була схвально прийнята керівництвом міста і розпочалася підготовка до святкування 200-річчя Кривого Рогу, яке повинно було стати масштабною і знаковою подією в житті Криворіжжя. За свідченням кандидата історичних наук, професора кафедри історії та українознавства Криворізького технічного університету Лариси Дояр, до цієї дати намагалися прив'язати і ювілей розробки залізних руд на Криворіжжі (офіційна дата відкриття

Саксаганського рудника – 1881 рік), але Петро Варгатюк відмовився змінити її на 1875 рік. Розрахунок керівництва був суто прагматичним: отримати від Міністерства чорної металургії УРСР фінансування на проведення святкування 100-річчя регулярного видобутку залізних руд у регіоні [6].

Спеціально до свята криворізьким скульптором Олександром Васякіним, який у 1975 році першим серед криворожан стане Заслуженим художником УРСР, був розроблений герб міста, який, хоч і не став офіційним, але використовувався на грамотах, закарбований у фалеристиці та медальєриці [10]. Відповідні назви отримали новозбудовані проспект 200-річчя Кривого Рогу та мікрорайон Ювілейний. На місто пролився зорепад нагород та відзнак, які отримали не лише окремі особи, а й підприємства і організації. Саме у травні 1975 року місто отримало другу урядову нагороду – орден Трудового Червоного Прапора [1].

Святкування проходило 24 травня (субота) на стадіоні «Металург». Розпочалося воно з урочистої ходи ветеранів війни та праці, почесних громадян міста та колон підприємств під акомпанемент зведеного духового оркестру. Над стадіоном було піднято державний стяг та засяяв величний факел, запалений від вогню найпотужнішої у світі доменної печі № 9.

Згодом з урочистою промовою виступив голова міськвиконкому Юрій Бабич. По завершенню офіційної частини відбулося театральне дійство, яке ілюструвало найважливіші віхи з історії міста: заснування зимівника, початок видобутку залізних руд, події революції і Другої світової війни, сучасні досягнення трудового

Кривбасу. Родзинкою свята стали виступи народного артиста СРСР Мусліма Магомаєва та народного артиста УРСР Юрія Багатикова [9].

Отже, проведене свято в основному продовжувало традиції Дня Трудової Слави, але вперше зроблено акцент саме на місцевій історії і запрошено відомих артистів. На жаль, свято не стало традиційним, і залишилося у пам'яті криворіжців саме як святкування 200-річчя з дня заснування Кривого Рогу, а не як повноцінний День міста.

Про запровадження офіційного свята згадали у 1986 році. Тоді, в рамках проведення II Всесоюзного фестивалю народної творчості, присвяченого 70-річчю Жовтневої революції, було вирішено зробити акцент саме на місцевій специфіці, і у програмі, підготовленій до заходів, з'являється термін «Свято міста». Свято пройшло 20–21 вересня, відзначалося по районах і практично не несло в собі екскурсів в історію краю, за винятком святкувань окремих вулиць, пов'язаних з історичними особами – криворіжцями Василем Чередниченком, Петром Циною, Федором Рязановим. Акцент був зроблений на колективах художньої самодіяльності, яких у місті було зареєстровано 867, виступах спортсменів та музикантів, проводилися численні виставки продукції місцевих підприємств та ярмарки-продажі. В рамках фестивалю до міста завітали заслужена хорова капела УРСР «Трембіта» та колективи з Дніпродзержинська (нині – Кам'янське) [7].

У наступному році було вирішено провести повноцінний День міста. Святкові заходи проходили 8–10 травня (п'ятниця-неділя), що відповідало історичній даті заснування міста. Спеціально була підготовлена програма заходів, авторами якої стали лауреат

Державної премії ім. Т. Г. Шевченка Михайло Ткач та народний артист УРСР Борис Шарварко, театралізовані номери ставив народний артист УРСР Мирослав Вантух. Свято пройшло під егідою відзначення 70-річчя Жовтневої революції, тому в п'яти масштабних театралізованих виставах домінували радянсько-партійні мотиви, але у парку ім. газети «Правда» (нині – ім. Ф. Мершавцева), крім виступів самодіяльних колективів, було показано театралізовану виставу з історії краю – дипломну роботу випускниці Ленінградського культурно-освітнього училища О. Клочкової. Основні заходи проводилися на стадіоні «Металург», де, крім офіційної промови 1-го секретаря міськкому КПУ С. Стежка, провели вшанування ветеранів війни та праці та показали театралізовані вистави. Після офіційної частини на стадіоні виступили спеціально запрошені артисти – Софія Ротару, Дмитро Гнатюк, Василь Зінькевич, Людмила Артеменко, Анатолій Литвинов та колективи художньої самодіяльності багатьох міст республіки [3].

У 1988 році днем проведення свята стала субота 7 травня. Комплекс заходів відкрився о 19.00 на стадіоні «Металург» виступами Лариси Доліної, народного артиста УРСР Назарія Яремчука, хору ім. Г. Верьовки та його солістки Ніни Матвієнко, дуету «Два кольори» (заслужені артисти УРСР Людмила Гримальська та Олег Ледньов). Біля човнової станції було організовано справжню водну феєрію, під час якої артисти виступали, рухаючись на естрадних підмостках по водній поверхні. Їх виступ супроводжувався феєрверками та цікавими світловими ефектами [2].

У наступному році День міста став частиною великих народних гулянь, що проходили 8–10 травня. Саме свято пройшло біля човнової станції, де криворіжці побачили Назарія Яремчука, Павла Зіброва, Ігоря Демаріна, ВІА «Смерічка», ансамбль «Зірки балету України» тощо. Три дні тривали гала-концерти на стадіоні «Металург», де виступали відомі рок-групи з Києва, Ленінграда, Москви, популярні естрадні співаки та артисти рок-балету, серед них – Лариса Доліна, Юрій Шевчук (гурт «ДДТ»), гурт «Міраж» [4].

У 1990 році свято пройшло 9 травня (середа), після Параду Перемоги. Воно об'єднало в собі цілий комплекс заходів – від змагань «Шкіряний м'яч» до виступів цирку на льоду, отримавши загальну назву «Вінок пісень над Криворіжжям». Цього разу райони святкували автономно, готуючи власні програми. За розмахом усіх перевершив Жовтневий (Покровський) район, в якому на стадіоні парку ім. Богдана Хмельницького пройшов масштабний карнавал миру за участі театрів пластичної драми та клоунади Ленінграда, Ужгорода, Дніпропетровська та місцевого театру-студії «Академія руху» [5].

У 1991 році свято пройшло 8 вересня і отримало назву «Чисті джерела» [8], а у 1992-ому – 6 вересня, об'єднавши, таким чином, його зі Святом квітів. Райони знову святкували автономно, і жителі міста не побачили ні спеціально запрошених артистів, ні масштабних заходів – проведення свята забезпечували колективи художньої самодіяльності та місцеві аматори.

Лише у 2000 році було вирішено відновити святкування Дня міста. Згідно з рішенням міської Ради від 26.04.2000 р. № 350 «Про

встановлення дати заснування населеного пункту Кривий Ріг» День міста проводиться щорічно у третю неділю травня.

Відповідно до рішення свято пройшло 20 травня на стадіоні «Металург». Воно розпочалося масштабним перформансом, під час якого одягнені у червоне та зелене (кольори міської символіки) юнаки та дівчата зобразили цифру «225» та герб міста. Диктори розказали про основні віхи історії міста, по полю пройшли легендарні Рудана та Козак Ріг. Мер міста Ю. Любоненко виступив з офіційною промовою, після якої глядачі побачили представників різних мистецьких колективів міста – хорів «Червона калина», «Краяни», «Жартівниці» тощо, зразкові дитячі колективи «Аліса», «Нотка», «Ренесанс» та ін. Після них виступили криворізькі спортсмени на чолі з В. Бондарем, який проїхав, стоячи на мотоциклі, з олімпійським прапором в руках. Потім глядачі побачили карнавал фестивалів «Горизонти джазу», «Кубок Кривбасу», «Співограй», «Срібне джерельце» та ін. У другому відділенні для криворіжців співали Іво Бобул, Лілія Сандулеса, Наталія Могилевська, Таїсія Повалій, ЕЛ Кравчук, Валерій Меладзе та інші відомі виконавці [14].

Отже, на шляху від святкового заходу до щорічного свята, внесеного в календар міста, свято пройшло досить довгий і тернистий шлях. Змінювалися дати та місце проведення, організатори експериментували з форматами та тематикою. Лише з початку XXI століття свято стає традиційним і отримує чітко визначену дату проведення. День міста, поряд з фестивалем-конкурсом «Весна Рудани» та Днем визволення міста від нацистських загарбників (22 лютого) є представником саме криворізької традиції і свідченням

існування у місті історичної пам'яті і власних, не співзвучних з офіційними державними датами, заходів, які відображають специфіку Кривого Рогу і є однією з його візитівок. Подібними традиційними можуть стати фестиваль «Industrial-fest» (Ніч індустріальної культури) та, з деякими зауваженнями, «Eurofest».

Автором свідомо залишено поза межами дослідження заходи, приурочені до державних свят – Дня Незалежності, Дня Перемоги тощо, оскільки вони, хоч і є традиційними, не мають виразно криворізької специфіки. Також не розглядаються культурно-мистецькі фестивалі всеукраїнського масштабу – «Червона калина», «Турбофлай», фестиваль козацької пісні, адже вони, хоч і проводяться у Кривому Розі, за умови відповідного фінансування можуть діяти і за межами міста, у будь-якому регіоні.

У другій половині ХХ – початку ХХІ століть у місті з'являлися, проводилися і зникали різні місцеві свята. Про свято Трудової Слави йшлося вище, пам'ятне старшому поколінню криворіжці Свято квітів існувало до середини 90-х років ХХ століття, зникло Свято першої зарплати. Численні спортивні заходи, що мають ознаки традиційності, час від часу реанімуються (легкоатлетичні та велопробіги, напівмарафон тощо). Досвідом доведено, що право на життя мають лише ті місцеві свята, які співзвучні з історією, можливо – з менталітетом міста та привертають до себе увагу значної кількості городян. День міста – ще один привід згадати наше минуле та побачити сьогодні, день визволення – віддати шану загиблим, «Весна Рудани» – можливість перевірити свої сили, заявити про себе, зробити крок у мистецтво. Усі ці свята, започатковані місцевою

владою, стали візитівками нашого міста, розкриваючи його нові, яскраві грані.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Бедринець В., Чухан Л. Висока нагорода – місту гірницької слави. *Червоний гірник*. 1975. № 101 (24 травня). С. 1-4.
2. В гостях «Парад зірок». *Червоний гірник*. 1988. № 88 (7 травня). С. 1.
3. День города Кривой Рог – 1987. Тебе наши песни, Кривбасс трудовой. г. Кривой Рог, стадион «Металлург», 8, 9, 10 мая 1987 года. Програма. Фонди КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. КН-29575. Арх-11539(1).
4. День міста «Кривий Ріг – 89». Святковий Кривбас запрошує». 8 травня 1989 року. Програма. Фонди КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. б/н.
5. День міста. «Вінок пісень над Криворіжжям. Кривий Ріг – 90». Програма. Фонди КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. КДФ-11895.
6. Дояр Л. В. Криворіжжя – рідний край: сторінки історії. 235-річчю Кривого Рогу присвячується: монографія. Кривий Ріг : Видавничий дім, 2009. С. 134-136.
7. Кривой Рог – 86. Праздник города. II Всесоюзный фестиваль народного творчества, посвященный 70-летию Великой Октябрьской социалистической революции. Буклет. Фонди КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. КН-29103. Арх-11326.
8. Культурна програма, присвячена святкуванню Дня міста «Кривий Ріг – 91». *Червоний гірник*. 1991. № 87 (4 вересня). С. 3.
9. Павлов В., Сушкевич В. Святкує трудовий Кривбас. *Червоний гірник*. 1975. № 103 (27 травня). С. 1-2.
10. Степаненко А. Девяносто страниц из жизни Александра Васякина. Кривой Рог; Житомир : ЧП «Рута», 2016. С. 138-140.
11. Фотоальбом «Седьмой традиционный праздник Трудовой Славы Кривбасса. 28 мая 1966 года. Фонди КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. КН-2847. Іл-26.
12. Фотоальбом «ХІ традиційне свято Трудової Слави Кривбасу. Рідне місто – наша гордість і краса». 25 вересня 1971 року. Фонди КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. КН-7598. Іл-573.
13. Фотоальбом Шестого традиционного праздника Трудовой Славы Кривбасса. 30 мая 1965 года. Фонди КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. КДФ-5591.
14. Чухан Л., Медведєв О. Зорепад над Кривим Рогом. *Червоний гірник*. 2000. № 75 (23 травня). С. 1-2.

Ярошевич А. О.,
завідувач філіалу
«Музей-квартира художника Г. І. Синиці»,
КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР

**МОНУМЕНТАЛЬНА МОЗАЙКА У ТВОРЧОСТІ Г.І. СИНИЦІ:
НЕЗАВЕРШЕНЕ ПАННО ДЛЯ КРИВОРІЗЬКОЇ
ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ № 7**

Григорій Іванович Синиця (1908-1996) – уродженець Одеси, український художник, учень бойчукістів, продовжувач їхніх ідей щодо відродження та розвитку українського мистецтва, великий поціновувач творчості народних майстрів, який завершив свій життєвий і творчий шлях у Кривому Розі. Він відомий своїм інтересом до «нереалістичного» мистецтва і питання кольору, який виник у майбутнього митця ще у роки навчання у художній школі в Одесі у Михайла Гершенфельда – відомого тоді художника-модерніста (саме за його порадою Г.Синиця продовжив художнє професійне навчання у столиці). Провчившись чотири роки на монументальному факультеті Київського художнього інституту, він засвоїв принципи мистецької концепції Михайла Бойчука й утвердився у своєму тяжінні до монументального і національного образотворення. Ще перебуваючи у пошуку власного обличчя в мистецтві вже у зрілому віці у 1960-ті рр. Григорій Синиця почав активно співпрацювати з народними майстрами, маючи за мету побороти пропаговану меншовартість творчості непрофесійних народних художників і вивести їх мистецтво на один рівень із професійним. У цьому контексті відбувався взаємообмін між професійним художником і самодіяльними майстрами, творчість яких

цікавила Г.Синицю, головним чином, особливостями колориту та композиції. Так, привнісши у власне мистецтво нові принципи кольорового рішення та інтерес до роботи з природним матеріалом, він значно збагатив і розвинув мистецьку концепцію відомого монументаліста М.Бойчука. Незважаючи на прихильність і здатність до монументальної та декоративної творчості до 1965 року Григорій Синиця працював переважно у галузі реалістичної станкової картини.

Середину минулого століття загалом характеризує ріст популярності монументальних форм в українському мистецтві. Він, перш за все, пов'язаний зі змінами у радянській архітектурі 1950-1960-х рр., які виявились у структурній чистоті форм, звільненні площини стіни від надмірного застосування пластичних елементів декору. Поряд із цим розуміння виховної функції монументального мистецтва та можливостей її використання сприяло його підтримці у владних колах. Це спричинило збільшення кількості замовлень на монументальні твори та якісні зміни у галузі. Монументальна оздоба отримала широке розповсюдження не лише у столиці, але й у провінції. Загальне спрощення архітектурних форм радянських споруд вимагало більшої виразності в їхній оздобі. Відтворення тривимірного ілюзорно-натуралістичного простору заступили умовно трактовані двовимірні зображення підпорядковані збереженню цілісної архітектурної площини, що позбавило монументальні твори від рис станковізму. Також посилилась увага до значних узагальнень й оригінальних рішень [4; 6; 5].

Особливого поширення набуло оздоблення мозаїкою, активне застосування якої в інтер'єрі й екстер'єрі було пов'язане з

розширенням технічних можливостей та появою нових матеріалів. Активно розвивались монументальна скульптура, розпис, оздоба керамікою, деревом, склом, металом, тканими панно. Державні установи давали численні замовлення на монументальне оформлення шкіл, дитячих садків, палаців культури, магазинів, консульств, готельних комплексів, вокзалів, аеропортів, зупинок автотранспорту, станцій метро, кафе, ресторанів, будинків відпочинку, житлових будівель[1; 6].

Поряд із цим, роки «відлиги» частково зняли інформаційну завісу між СРСР та Заходом, сприяли відродженню інтересу до національної культури, активізації формальних і тематичних експериментів у монументальній галузі. В оздобі споруд почали утверджуватись як західні риси, так і засади, опрацьовані вітчизняними монументалістами попереднього періоду, зокрема, бойчукістами. У 1963 році при Спілці художників України було створено монументальну секцію. Почалось цілеспрямоване й організоване відродження монументальної галузі. З середини 1960-х рр. загальною тенденцією стало підпорядкування монументальних творів особливостям архітектурних конструкцій. Розвиток будівництва та монументального мистецтва визначив глибоке осмислення зв'язку людини, архітектури й образотворення як складових однієї системи, що у 1970-ті рр. привело митців до глобальних проєктів – пошуків єдиного художнього вирішення комплексу споруд, окремих районів і цілих міст. Яскравим прикладом цього є м. Прип'ять [2; 3].

В середині минулого століття у монументальній оздобі будівель активно використовували теми та мотиви народної творчості. Піднесення фольклору на один рівень із професійним образотворенням загалом наклало відбиток на монументальне оздоблення радянської архітектури 1960-1980-х рр. Найбільш сміливі художники-новатори звернулись до неформального використання фольклорних засад у монументальних творах. Експерименти з формою частини з них, що були спрямовані на масштабні рішення та доповнені рисами і сюжетами народного мистецтва, стали шляхом реалізації мети відродження своєрідності українського мистецтва. Серед ідейно-формальних джерел монументальної творчості таких авторів на перше місце вийшли язичницька, києво-візантійська та селянська культури. Сучасну інтерпретацію отримали давні образи-символи, архетипи поєднані з автентичною й авторською орнаментикою, візерунками, традиційними мотивами, формами, кольорами. У цьому контексті шістдесятники апелювали не до зовнішньої декоративної стилізації, а до внутрішнього змісту. Порушивши «формулу» поєднання соціалістичного змісту та національної форми, їх мистецтво опинилось під пильним наглядом владних структур й існувало завдяки змістовній подвійності творів – прихований зміст і метафоризм таких композицій давав змогу реалізувати осуджувані світоглядні та мистецькі позиції в офіційних проектах [1].

Саме середина 1960-х рр., що характеризується вище вказаними перетвореннями у монументальній галузі для Григорія Синиці стала початком справжньої монументальної творчості. До того часу маючи

освіту художника-монументаліста він не виконав жодного монументального проекту. Працювати над мозаїчним комплексом донецької школи № 5, що є його першим масштабним твором на стіні, почав на запрошення молодих київських художників Галини Зубченко та Алли Горської, котрі отримали це замовлення від держави [7]. Для групи співавторів, серед яких був Г.Синиця, цей проект виявився успішним. Він привернув увагу колег і мистецтвознавців. Так, на відміну від бойчукістів, які надавали перевагу фресці, для Григорія Синиці провідною монументальною технікою стала популярна у середині минулого століття мозаїка. Галина Зубченко разом із чоловіком – художником Григорієм Пришедьком та Алла Горська і її чоловік – художник Віктор Зарецький надалі багато років працювали над оздобленням громадських споруд у різних містах України. Доля Г.Синиці – найстаршого серед митців, яких у 1965-му році об'єднав спільний проект у Донецьку, та котрий серед усіх них мав відповідну освіту, закінчивши монументальний факультет Київського художнього інституту, склалась інакше. Він у співавторстві виконав ще два проекти оздоблення мозаїкою інтер'єрів у Донецьку й Олександрії та більше не мав можливості працювати над подібними офіційними державними замовленнями. Все ж художник намагався залишитись у цій галузі, а тому створював нечисленні та незначні монументальні речі на громадських засадах. Це були розписи і «флоромозаїки» для палаців культури, крамниць, їдалень у Кривому Розі. Проте до останніх років життя він прагнув повернутись до роботи над

справжньою монументальною мозаїкою на стіні і це йому майже вдалося.

1993 року разом з учнями у місті Кривий Ріг, до якого переїхав на межі 1960-1970-х рр. зі столиці України, Григорій Синиця заснував мале підприємство «Флоромозаїка», котре мало провадити діяльність із монументального оздоблення громадських споруд міста. На той час художнику вже було вісімдесят п'ять років, але його не полишали мрії про велике і справжнє українське мистецтво, про власні масштабні монументальні проекти у майбутньому. Так сталося, що першим і єдиним монументальним твором підприємства «Флоромозаїка» є інтер'єрна мозаїка криворізької загальноосвітньої школи № 7. Незважаючи на поважний вік автора та вкрай поганий стан здоров'я, це панно є квінтесенцією всіх його кращих мистецьких напрацювань протягом життя. Воно являє собою твір виконаний у змішаній техніці, що знаходиться у музичному класі займаючи одну зі стін повністю. Під контролем Г.Синиці за його ескізом над панно працювали учні майстра, але воно так і залишилось незавершеним через брак коштів і смерть художника у 1996 році. Слід зауважити, що мозаїчне панно на стіні виконане учнями помітно відрізняється від станкового ескізу створеного Григорієм Синицею. Мозаїка і за якістю поступається більш відомим монументальним творам художника 1960-х років, що пояснюється непрофесійністю її виконавців.

Уявлення про те, якою вона мала би бути за задумом автора, дає збережений значний за розміром кольоровий ескіз, в якому митець використав у якості матеріалу не лише фарбу, але й кісточки

плодових дерев і соломку. Ескіз вирішено на контрастах кольору і тону – на протиставленні холодного і теплого, світлого і темного. Переважають блакитні, вохри і жовті доповнені рожевими, червоними, синіми, білими та зеленими відтінками. Загалом темніші за кольором фігури знаходяться на світлому тлі. Білі рукава дівчат, та біла сорочка хлопця відіграють роль виразних акцентів. Застосування природного матеріалу вигідно урізноманітнює виражальні засоби – блиск соломки контрастує з матовою поверхнею фарби, об'ємні елементи – з площиною.

Сучасний вигляд мозаїки на стіні школи №7 відрізняється від авторського задуму не лише через її незавершеність (окремі образи лише намічені контуром, багато ділянок являють собою голий бетон, окремі з них замість мозаїчного покриття вирішені фарбою «відповідного» кольору), але й через неточності підбору кольорів матеріалів для її створення, недосконалий малюнок і форму, котрі виконані по суті художниками-аматорами. Це красномовно доводить порівняння ескізу Григорія Синиці та мозаїки у школі. Горизонтальна композиція займає цілу стіну музичного класу і складається з п'яти фігур – хопця-скрипаля у центрі та чотирьох танцюючих навколо нього дівчат. По боках її завершують два дивовижні птахи зображені півколом. Вони ніби замикають композицію справа і зліва. Тло вирішено за рахунок дуг і кіл. Композицію організують два кола утворені лініями, котрі ділять панно навпіл. У кожному з кіл, які розташовані обабіч центральної фігури скрипаля, зображені по дві фігури танцюючих дівчат. Таким чином сформована тридільна симетрична композиція, що має відповідні зв'язки з народною

творчістю. Постаті одягнені у національні традиційні строї. Ескіз передбачає тональні і кольорові контрасти, котрі відтворено в оригінальному творі, але при цьому кольори і тони ескізу та твору, що виконаний у матеріалі на стіні, невідповідні між собою. Якщо ескіз Григорія Івановича загалом витримано у теплій кольоровій гамі, то мозаїка у школі № 7 більше тяжіє до холодного колориту. Контрасти барв майже відсутні. Вохристо-жовті елементи замінені зеленими, помаранчево-червоні кольори облич і рук персонажів – блідо-рожевими, червона та синя спідниці написані у зелених кольорах, зелені черевики дівчат навпаки виконані червоним. Поряд із цим слід відзначити невдале зображення виконавцями панно облич і рук фігур, як наслідок незнання ними анатомії людини. Список невідповідностей між ескізом та мозаїкою значно довший від наведеного. Зрозуміло, що відсутність ґрунтовної професійної освіти у виконавців і невдалий підбір матеріалів за кольором є однією з головних причин такої ситуації.

Не дивлячись на недоліки криворізька мозаїка має ряд позитивних рис. Зокрема, цікавим є підбір матеріалів для виконання панно за походженням, текстурою, фактурою, виражальними можливостями. У композиції сполучаються керамічна плитка, бите пляшкове скло, черепки керамічного посуду, природні матеріали (деревина, кісточка фруктів) та фарба. Варто зазначити, що сучасний стан панно говорить про те, що вся його поверхня за первинним задумом автора мала бути вирішена у мозаїчній техніці без фарбованих ділянок. Вірогідно, що через брак коштів на відповідні матеріали окремі частини композиції виконавцями було вирішено

виконати використовуючи більш дешеву та доступну олійну фарбу аніж скло та кераміку. Хоча «мозаїка» не відповідає первинному задуму автора навіть за передбаченими ним матеріалами, завдяки прикрій нестачі коштів вона набула більшої текстурно-фактурної виразності. За сутністю це панно отримало виразні якості рельєфу, оскільки мозаїчні його фрагменти мають об'єм та відчутно виступають над зафарбованими площинами. Рельєфного розмаїття додає і вдале використання уламків керамічного посуду – чашок, тарілок, заварників, що мають опуклу циліндричну або сферичну поверхню. Такими фрагментами змодельовані відповідні об'ємні елементи мозаїки – рукава та інші частини вишиванок. Загалом, найсильнішою стороною цієї композиції є саме робота з матеріалом: варіювання об'ємів, співіснування матових і блискучих поверхонь, різноспрямованість мозаїчних модулів, які неоднаково відбивають світло та створюють цікаві ефекти. Все це зближує криворізьке панно з кращими монументальними творами Григорія Івановича Синиці – мозаїчним комплексом донецької школи № 5.

Отже, за ескізом Г.І. Синиці від 1992 року коштом міського бюджету Кривого Рогу (про що свідчать слова нині живих виконавців монументального твору) та зусиллями представників відкритого у 1993 році малого підприємства «Флоромозаїка», де працювали учні митця – Анатолій Вінівітін, Микола Лисковченко, Олена Якименко, виконувались роботи зі створення мозаїки в інтер'єрі загальноосвітньої школи № 7. Цей процес відбувався під наглядом вже старого художника. Невдовзі через відсутність фінансування роботи було призупинено. 1995 року Володимир Коган, один з учнів

Г.І.Синиці, продовжив працювати над мозаїкою, але вона так і залишилась незавершеною через хворобу і смерть автора у 1996 р. Більш ніж через двадцять років у 2017 році В.Коган повернувся до роботи над мозаїкою та планував завершити її лише фарбою. Виконане ним дуже відрізнялось від первинного авторського ескізу і тому роботи з усунення невідповідностей мозаїчного панно до оригінального ескізу авторства Г.Синиці взяв на себе комунальний заклад культури «Міський історико-краєзнавчий музей» Криворізької міської Ради. У відповідності до ескізу олійною фарбою були розписані птахи, що замикають композицію панно з обох боків. Незначні елементи і деталі такі як декоративні квіти, більшість графічних елементів, оздоба природним матеріалом досі залишаються незавершеними. Проте незважаючи на формальні, колористичні та технічні недоліки сучасного вигляду мозаїки, вона має значну культурну та мистецтвознавчу цінність, потребує дбайливого ставлення та збереження оскільки є не лише останнім у житті Заслуженого художника України Г.І.Синиці, але й єдиним його монументальним твором на стіні, що зберігся у Кривому Розі.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Алла! Алла! Алилуга! / [упорядник Л. Огнева]. Д. : ДОГО «Центр Діскавері», 2007. 80 с.
2. Афанасьєв В. Українське мистецтво 1960-1980-х років. К.: Мистецтво, 1984. 212 с.
3. Городинський С. Розвиток стилів національного мистецтва України 20-60-х років 20 століття. *Народна творчість та етнографія*. 2002. №1–2. С. 48–57.
4. Державний архів Донецької області (ДАДО). Р. 6725. Документи донецької організації Спілки архітекторів УРСР. Опис 1.Спр. 98. Стенограма Пленуму Спілки архітекторів Донецької області та додатки до неї. 17 грудня 1968 р. 102 арк.
5. Золотоноша У. Український дух. Незнищений дух безсмертя...*Народна правда*. URL: <http://narodna.pravda.com.ua>.
6. Історія українського мистецтва: в 6 т. Т. 6. Радянське мистецтво 1941-1967 років / АН УРСР; редколегія М. П. Бажан [та ін.]. К. : Жовтень, 1968. 451 с.
7. Огнева Л. Перлини українського монументального мистецтва на Донеччині. Івано-Франківськ : Лілея, 2008. 52 с.

Петренко В. В.,
главный редактор альманаха «Коллекционер Кривбасса»,
руководитель историко-краеведческого
клуба «Криворожский хронограф»

МЕТАЛЛУРГИЧЕСКИЙ ГИГАНТ КРИВБАССА СКВОЗЬ ПРИЗМУ КОЛЛЕКЦИЙ

Одной из самых любопытных загадок человеческого бытия, и это без преувеличения, является страсть к коллекционированию. Объектом коллекционирования могут быть самые различные предметы.

Увлечение людей коллекционированием не праздное времяпровождение и не чудачество, как его представляют некоторые. Собираение чего-либо – это творчество, а сама коллекция – результат порою многолетнего, нелегкого, но увлекательного труда, многочисленных исследований и поисков.

1 августа 2019 года в городском историко-краеведческом музее открылась выставка *«Металургійний гігант крізь призму колекцій»*, посвященная памяти отца автора – В. И. Петренко, который 20 лет проработал на Криворожском металлургическом комбинате и приуроченная к 85-летию комбината, нынешнее название которого «АрселорМиттал Кривой Рог». В представленную коллекцию, которая собиралась автором почти 30 лет, вошли значки, медали, открытки, книги, почтовые конверты, вымпела, дипломы и грамоты, фотографии, плакаты, буклеты и другие артефакты, свидетельствующие о мощи «Криворожстали», рассказывающие о долгой и непростой его истории.

В экспозиции выставки было представлено более 200-х

экспонатов, раскрывающих структуру комбината, производственную деятельность, рассказывающих про юбилеи цехов, прокатчиков,

блумингов, иллюстрирующих достижения, социально-культурные направления работы комбината. Выставка была представлена в виде нескольких локаций: «История завода в литературе»; «Памятные медали комбината – история в металле»; «Памятные значки»; «Соцсоревнование – лучший стимул для работы»; «День металлурга и горняка»; «Детские здравницы предприятия»; «Коллективы ДК металлургов»; «ФК "Кривбасс" – любимая команда металлургов и горняков»; «Песни о Криворожстали»; «ПТУ-45 – кузница кадров для комбината».

В данной публикации подается характеристика некоторых экспонатов, представленных на выставке «Металургійний гігант крізь

призму коллекций».

16 июня 1931 года председатель ВСНХ Г. К. Орджоникидзе (почтовая марка СССР 1958) подписал указ о строительстве металлургического гиганта в Кривом Роге, предусматривающий строительство четырёх стандартных доменных печей объемом 930 м³.

3 августа 1934 года задули первую доменную печь – «Комсомолку», названную так в честь ее строителей – комсомольцев. А 4 августа 1934 года сменная бригада инженера Давыдова в 12 часов дня выдала первую плавку криворожского чугуна. Об этом свидетельствуют памятные юбилейные медали.

В годы немецко-советской войны три доменных печи, в том числе и «Комсомолка», были остановлены и «законопачены», чтобы оккупанты не смогли пустить их в эксплуатацию. После освобождения города от фашистов домна «Комсомолка» была восстановлена и 1 апреля 1949 года дала первые тонны чугуна. В 1969 году произведен ее капитальный ремонт с реконструкцией. В 2005 году домна № 1 «Комсомолка» была выведена из эксплуатации в связи с аварийностью и в наши дни является своего рода памятником той давней славной поре, полной энтузиазма и героического труда. На выставке были презентованы: плакетка, посвященная пуску домны № 1 «Комсомолка», две настольные медали к 40-й и 70-й годовщинам со дня ее пуска, и памятная медаль к юбилею «Криворожстали» в 1984 году. На обратной стороне этой медали надпись: «50 лет со дня пуска первой домны «Комсомолка».

Ряд памятных значков и настольных медалей, представленных на выставке – история самой крупной в мире доменной печи № 9 объемом 5 тысяч кубометров. Официальное строительство ДП-9 стартовало 20 июня 1972 года, когда был заложен первый бетон в центральный котлован комплекса, а первый чугун домна выдала в последний день 1974 года.

Детали и конструкции, механизмы и оборудование для этой доменной печи изготавливали 1985 предприятий из 100 городов Советского Союза. На ее строительстве одновременно работало свыше 14 тысяч строителей, получивших памятный значок «Участнику строительства доменной печи № 9», на его обратной стороне – даты «1972-1974». Особо отличившимся рабочим, инженерно-техническим работникам и служащим было присвоено звание «Почетный строитель ДП-9» и вручен нагрудный знак с удостоверением.

Памятный значок также был изготовлен в связи с внедрением в 1974 году на доменной печи № 9 новой системы с использованием ЭВМ.

За время работы доменной печи № 9 на ней было произведено много памятных и юбилейных плавок, в честь которых выпускались

настольные медали, представленные на выставке: к 30-летию Победы в Великой Отечественной войне, на приз газеты «Комсомольское знамя», 250 миллионная тонна заводского чугуна и другие.

Профсоюзный комитет комбината выпустил нагрудные знаки для победителей соцсоревнования с изображением доменной печи № 9, ставшей символом завода «Криворожсталь».

На выставке был представлен экспонат – памятная медаль (160 мм в диаметре), выплавленная из первого чугуна, что был выдан после реконструкции ДП № 9 и ее пуска 26 ноября 2003 года. Уникальность медали из коллекции автора данной публикации в том, что на ней выгравирована дата плавки чугуна.

В 1984 году в СССР был выпущен памятный почтовый конверт к 50-летию Криворожского металлургического комбината и

04.08.1984 года проведено спецгашение конверта в нашем городе.

Почтовые конверты, прошедшие почту, с логотипом и адресом предприятия, показывают, что гигант металлургии имеет не только обширные связи с другими организациями и предприятиями города Кривого Рога, но и других городов Украины.

Криворожская металлургия нашла свое отражения в стихотворном и песенном творчестве. В экспозиции выставки можно было увидеть сборник стихов «Дев'яте небо», посвященный строителям доменной печи № 9, а также раритет-пластинку выпущенную в 1984 году Всесоюзной студией грамзаписи «Мелодия» с песнями «О Криворожстали», «Лицом к огню», «Стальное сердце».

Детские здравницы «Криворожстали» и «АрселорМитал Кривой Рог» – «Буревестник», «Парус» и «Современник» были представлены большим количеством значков и вымпелов, ведь на предприятии заботятся о здоровье и отдыхе своих сотрудников и их детей.

Посетители выставки увидели настольные памятные медали, посвященные трудовым достижениям работников комбината или юбилеям цехов, юбилейным и рекордным плавкам сталеваров, достижениям прокатчиков, доменщиков. Учитывая то, что за долгие годы деятельности предприятия «Криворожсталь» на нем трудились и продолжают трудиться десятки тысяч людей, многочисленные рабочие династии, важно, что с помощью выставки, через ее экспонаты, молодежь смогла увидеть и осознать на каком известном предприятии они работают, в какие времена и в каких условиях трудились их отцы и деды.

Дальнейшая работа в исследовании истории промышленного гиганта предполагает создание систематизированного каталога памятных знаков «Криворожстали», т.к. интерес представляет не только сама медаль, но и информация о ней: авторы эскизов, тираж, из какого металла изготовлена, кому вручали, документы о награждении и тому подобная информация.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Мельник А. А. , Стецюк В. В. Профсоюзная организация «Криворожстали». Очерки истории. Кривой Рог: Видавничий дім, 2005. 200 с.
2. Кан Д. И. Криворожский металл. Краткий очерк истории Криворожского государственного металлургического комбината «Криворожсталь» (1984-1994 гг.) /Редколлегия В. А. Нечепоренко и др. Кривой Рог. Библиотечка литературно-художественного альманаха «Саксагань».
3. Туренко Г. Г. Криворожский металлоград: К 80-летию Криворожстали. Кривой Рог: Дионат, 2014. 112 с.